

Tres fitos senlleiros na historiografía da lingua galega:

1768, 1868 e 1968

Discurso lido o día 18 de abril
de 1980 no acto da súa recepción,
polo ilustrísimo señor don

Xulio Francisco Ogando Vázquez

e resposta do excelentísimo señor don

Xosé Filgueira Valverde

REAL ACADEMIA GALEGA

**Tres fitos senlleiros na historiografía
da lingua galega:
1768, 1868 e 1968**

O solemne acto académico
no que foron lidos os dous
discursos recolleitos no
presente volume celebrouse
o 18 de abril de 1980
no Paraninfo do Instituto
Otero Pedrayo, en Ourense.

A presente edición elaborouse a partir
dos mecanoscritos orixinais custodiados
no arquivo da Real Academia Galega e da edición
publicada pola Xunta de Galicia no ano 1980.

Edita
Real Academia Galega

© Real Academia Galega, 2016

Deseño da colección
Grupo Revisión Deseño

**Tres fitos senlleiros na historiografía
da lingua galega:**
1768, 1868 e 1968

REAL ACADEMIA GALEGA

A Coruña 2016

Discurso do ilustrísimo señor don
Xulio Francisco Ogando Vázquez

Señores académicos:

Pra min é iste un día de fonda e limpa emoción, e non quixera revolver o nítido cristal das suas tenras augas con torpes verbas incapaces de decirvos a miña gratitude verdadeira e permanente. Facédesme mais honra da que merezo chamándome a compartir convosco as engaiolantes e comúns angueiras da cultura galega, e decátome ben da miña cativez que a vosa inmensa xenerosidade foi capaz de erguer deica iste areópago no que brilan os fachos mais acesos do pensamento, da investigación e da literatura da nosa Terra nai.

Somentes sosega meu esprito e meu corazón, turbados pola emoción da vosa benquerencia, a lembranza de miudas cousas positivas que quixéstedes atopar en min. Recibo e acollo con humildade auténtica a vosa gasalleira chamada, pensando que tencioástedes premiar en min a lealtade no amor a Terra dos mozos da miña xeneración, sentimento fondo mantido sin claudicación ao longo distes incertos anos que arrodaron a nosa vida. Sei moi ben que ao chamarme a vosa beira, quixéchedes ver na miña modesta persoa un apaixonado glosador e difusor das glorias de ista Casa, dos saberes fondos e alentadores de García Mosquera, de Saco e Arce, de Marcelo Macías, de Eloi Luis André, de Lousada Diéguez e do mesmo don Ramón Otero Pedrayo, nosos senlleiros mestres, guieiros da investigación filolóxica, histórica e literaria en toda Galicia, nomes preclaros cuio exemplar maxisterio intelectual e cívico tomou corpo na concencia colectiva do noso pobo e brilou con arre Quintados fulgores nos outos cumes da nosa cultura nacional. É unha verdade, conmovedora e fermosa, aquela que sostén a decisiva contribución ourensán ao Rexurdimento da cultura galega e aínda ao rumbo que o mesmo colleu, eiquí, nista mesma Casa, ten a súa soleira mais vivificadora e valente, pois eiquí se formaron nos anos decisivos da súa mocidade homes de tan rexa e forte contestura intelectual como Lamas Carvajal, como Otero Pedrayo, como Vicente Risco e Florentino Cuevillas e os irmáns Manuel e Sebastián Martínez Risco e Macías, íeste derradeiro ergueito cos votos de todos deica a primeira cadeira de ista asamblea de bos e xenerosos e algúns outros dos seus membros de ben probada sabencia.

Por si isto fora pouco, teño que agradecervos voso interés en axuntarvos en Ourense e nesta mesma casa –na que todos traballamos con tanta ilusión a prol da mocidade– para celebrar iste acto que eu modestamente protagonizo, e tamén a finura de escoller pra respostar a istas miñas verbas ao Profesor Filgueira, meu benquerido mestre tanto nos primeiros gromos da discencia, como logo nos primeiros da docencia, todos íles xa tan lonxanos, mais hoxe presentes na lembranza vibradoira dos millores días da nosa mocidade.

Chamádesme a ocupar a cadeira número nove, que vacou co pasamento de Fermín Bouza-Brey e Trillo, que fora recibido na Academia nunha memorabel sesión pública, celebrada no paraninfo da Universidade Galega o 27 do mes de Santiago do 1941, ao fronte de unha fornada copiosa e representativa, composta por outros dezasete académicos mais, da que íl foi seu persoeiro naquela xurdia diada. É mester nomealos eiquí xa que a súa delegación veu a ser o recoñecimento dos méritos de Bouza-Brey, seu persoeiro na mais emotiva e solemne cerimonia. Foron íles o Profesor Gonzalo Brañas Fernández, o arqueólogo Xesús Carro García, o noso mais grande prehistoriador Florentino López-Alonso Cuevillas, o inspirado poeta Gonzalo López Abente, os frades franciscanos Fr. Atanasio López Fernández, meu millor mestre por libre, e Fr. Samuel Eiján Lorenzo, cantor das farturentas terras do Ribeiro, e o dominico Fr. Aureliano Pardo Villar, historiador dos fastos da súa Orde en Galicia, Paulino Pedret Casado, sabio polígrafo, Antonio Couceiro Freijomil, autor do *Diccionario bio-bibliográfico de escritores galegos*, Celestino Sánchez Rivera, periodista e historiador, o inspirado musicólogo Xosé Baldomir Rodríguez, o sabio matemático e astrónomo Ramón Mª Aller Ulloa, honra da Universidade compostelán, o artista Fernando Cortés Bugía e o deán da Metropolitana Eirexa de Compostela don Salustiano Portela Pazos, tamén profesor meu, continuador de López Ferreiro na investigación das glorias composteláns, todos íles xa mortos, e don Manuel Vázquez Seijas, creador e director do Museo Arqueolóxico de Lugo e destacado prehistoriador, Francisco Vales Villamarín, pedagogo, cronista da cidade de Betanzos, segredario da nosa docta Corporación, e Xosé Fernando Filgueira Valverde, historiador das nosas Letras, mestre de tantos saberes, ditosamente vivos e no cume dos seus traballo científicos.

Fermín Bouza-Brey, nado na vila de Pontearreas o 31 de marzal do 1901, estaba daquela na frol dos seus corenta anos e xa disfrutaba de un prestixio centífico e literario que lle era unanimemente recoñecido. O seu curriculum¹

1 Impreso, s. l. nin d., 4 fls.: *Bibliografía de F. B. B. y T.*

amósanos mais de cen traballos saídos da súa caudalosa péñola, agás do seu fermoso discurso de ingreso sobre a mitoloxía da auga no noroeste hispánico².

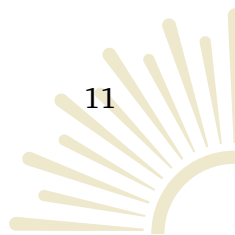
Noso ilustre predecesor licenciouse nas Facultades de Dereito e Filosofía e Letras, Sección de Historias, da Universidade compostelán, con Premio Extraordinario nas dúas carreiras, sendo pensionado ao extranxeiro polo Centro de Estudios Históricos en 1929, e pola Universidade compostelán en 1933. Nista altura tiña xa ingresado na Carreira xudicial, na que acadou a categoría de maxistrado de Audencia Territorial. Na vida de Bouza-Brey, como na de outros intelectuaes do seu tempo, hoxe colegas ilustres de ista Corporación, hai unha data fondamente siñificativa, a do doce de outubro do 1923, na que, perante unha xeira estudantil ao Castro de Ortoño, nace o Seminario de Estudos Galegos, do que Bouza-Brey sería un dos mais xurdidos animadores, como o foi do Instituto Fr. Martín Sarmiento, deica o intre do seu pasamento.

A copiosa produción de Bouza-Brey abrangue aspectos múltiples e destaca como arqueólogo, etnógrafo, historiador da cultura e da literatura galegas. Il alenta o traballo en equipo. Así, en colaboración co seu mais grande e verdadeiro amigo, Florentino L. A. Cuevillas, recolle a *Bibliografía da prehistoria galega*, e estuda a *Prehistoria e folklore do Barbanza* (1927) e xuntos escriben *Os oestrimnios, os saefes e a ofiolatria en Galicia* (1929); con Miguel Fuentes Canal e Xosé Ramón Fernández-Oxea estudou *A eirexa de Santa María de Mixós e as suas aras romanas*, como anos despois recollerá con Castelao os *Escudos de Rianxo* (1933).

A Etnografía e o Folklore galegos débenlle traballos tan meritorios como “Folklore de Compostela” (1928), “Cancioneiriño das Ribeiras do Tea” (en colaboración L. Brey Bouza, 1929), “As terras pontevedresas nas cantigas populares” (1930), “Cantigas populares da Arousa” (1931), “Folklore de San Andrés de Somoza” (1931).

Dentro dos eidos da Prehistoria e da Galicia antiga temos que facer memoria –ademáis do xa dito– de traballos meritorios como “O tecnicismo da prehistoria galega: prefixos da verba Castro” (1926), “Depósito inédito dos primeiros tempos do Bronce” (1926), “Estazóns prehistóricas da Ría de Arousa. Anta e penedo grabado de Oleiros” (1928), “Un pretendido epígrafe romano” (1930), “Epígrafes medievales da eirexa de Ourazo” (1930), “Os machados de talón de Noalla” (1930), “A pía megalítica de Mougás e as prácticas adivinatorias da Galicia antiga” (1931), “Encol das neveiras do mosteiro de Acibeiro e das mámoas

2 Publicado primeiro no *BRAG*, e logo pola Editorial Artes Graficas Galicia, S.A., Vigo, 1973, 38 paxs. + 1 fol.

da Serra de Candán” (1932), “Máscaras galegas de origen prehistórico” (1933), “El grabado prehistórico de «O coto das Ferraduras» en Cortegada de Miño” (1938), “O brazaletes posthallstático de Toén” (1934), “Insculturas cruciformes de Presqueiras” (1940), “Insculturas rupestres serpentiformes de Lugo e a Ofiolatría en Galiza e Norte de Portugal” (1940), “El torques de San Lorenzo de Pastor” (1942), “Ara romana inédita de Matalobos (Estrada)” (1944), “El ara romana de Santa María del Condado (Orense) y otra del Museo de Lugo” (1948), a edición revisada e prologada da monografía de Bares, *puerto hispánico de la primitiva navegación occidental*, con amplia bio-bibliografía do seu autor, Federico Maciñeira (1947), sin esquencernos da súa intervención, tan destacada, na catalogación da Epigrafía romana en Galicia. Eu lembro –e Filgueira aínda millor– o engaiolamento dos ollos de Bouza-Brey diante da regalía do “Tesouro de Caldas”, descuberto no ano 1942, gardado na caixa forte do Banco de España, en Pontevedra, e hoxe no Museo da boa Vila, ricaz achádego do que íl daría conta en diversas publicacións de dentro e de fora de Galicia. Aínda que non acadou a darlle forma e remate coñecía como poucos os aspectos mais esenciaes da poboación e culturas xermánicas en Galicia.

A historia miuda das xenealoxías das grandes familias galegas e das diversas manifestacións artísticas, recollida en pequenas notas carregadas de saber erudito, en Bouza-Brey, penso que era cousa herdada do seu ilustre predecesor na cadeira académica don Pablo Pérez Costanti. Veleiqué algúns tíduos sobranceiros: “Testamento y codicilos de D. Rodrigo de Mendoza (s. XVI)” (1931), “Hidalguías del Valle de Monterrey en el siglo XVI” (1939), “Los Guillelmez de Bendaña y la genealogía de D. Diego de Muros, Obispo de Mondoñedo y de Oviedo” (1939), “Aportacións ao diccionario de Artistas na Galicia do s. XVI ao XIX” (1936), “El Padre Maestro Fr. Gaspar de Torres, Catedrático de Salamanca, en Compostela” (1940), “La patria de los Maestros de Obras benedictinos Fr. Gabriel de Casas y Fr. Plácido Camiña” (1945), “Don Fabián Pardiñas Villardefrancos, poeta gallego del siglo XVII” (1945), “Venta de bienes de Pero Meogo en el año 1261” (1945), “Monjes benedictinos Maestros de Obras de San Martín Pinario” (1945), “Testamento de García de Caamaño, escudero, 1390” (1946), “D. Diego de Muros, Abad Comendatario de San Martín Pinario” (1947), “Peitrado, grabador compostelano” (1948), “Duas obras escultóricas do Mestre Mateu” (1932), “O emprazamento de unha célebre estatua galáica” (1933), “Monjes organistas, organeros y cantores mayores de San Martín Pinario” (1944), “Iluminadores de libros corales en el siglo XVIII” (1946).

Os seus traballos foron sempre ben acollidos en todas as revistas galegas, dende os *Arquivos* do Seminario de Estudos Galegos, a revista *Nós*, o *Boletín*

da Real Academia Galega e os das Comisións Provinciais de Monumentos de Ourense e Lugo, e o Museo de Pontevedra, deica os *Cuadernos de Estudios Gallegos*, *Compostellanum*, o *Boletín* da Universidade de Santiago de Compostela, e outras de Américas.

Nas revistas españolas *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria*, *Archivo Español de Arte y Arqueología*, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, sairon a luz múltiples traballos da súa polifacética tarefa de investigador nas respectivas especialidades cultivadas polas devanditas publicacións, cúa puntual referencia alongaría moito ista emocionada lembranza.

Colaborou asimesmo nas mais prestixiosas revistas portuguesas, tales como a *Revista de Guimaraes*, nos *Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropología e Etnología*, do Porto, *Douro-Litoral*, e tamén participou nos *Homenagens a Martins Sarmiento* (1933), no dos *Centenarios Portugueses* (1940) e *In memoriam a Claudio Basto*, Porto, 1949.

Foi, como ben di Carballo Calero, “un erudito universal en Humanidades, ao menos en Ciencias Históricas”³.

Nos eidos da erudición deixounos traballos destacados tan merecentes de lembranzas como os adicados “A formazón Literaria de Eduardo Pondal e a necesidade de unha revisión dos seus *Queixumes*” (1925), “Camoens e Pondal” (1935), e as súas moi estimadas monografía rosaliáns –él editou e prologou a edición centenaria dos *Cantares Gallegos* (1963)–, aínda que nos doi que non nos teña feito a regalía do grande e fermoso libro adicado a Rosalía que todos agardábamos da súa puntual erudición, fundamente irmandada coa súa grande sensibilidade poética. Coa morte de Bouza-Brey perdimos, sin dúbida algunha, o millor estudo centífico sobre da nosa grande poetisa, como ten suliñado Carballo Calero⁴.

É precisamente eiquí onde temos de demorarnos un pouco pra poder suliñar a súa presenza no culto da Poesía.

Non queremos formular xucios persoas encol da valoración crítica da obra literaria, especialmente poética de Bouza-Brey, porque as nosas verbas, sobor de non ter autoridade –ou aínda téndoa– poideran ser rexeitadas pola obrigada loubanza, *hic et nunc*, da súa personalidade e da súa obra. Prefiro facer a súa benmerecida gabanza con outras de mestres insignes, fundamente avencellados a Bouza-Brey, coñecedores da súa obra poética, guiado eu polo anxeio de facer

3 “Na morte de Bouza Brey”, *Grial*, núm. 41, xulio, agosto, setembro, 1973, pp. 350-353.

4 Loc. cit., p. 351.

mais válida, xusta e gasalleira a lembranza que estamos a facer no adral do noso discurso.

Don Ramón Otero Pedrayo recórdanos belidamente que Bouza-Brey, “dende ben mociño, disfrutou dos celmosos froitos de dous xardíns, moi alonxados entre sí nos outos ramos ben izados de gromos, pro quezáis axuntados polas fortes e longas raíces afundidas na terra escura e creadora da Galiza: o xardín dos poetas e o xardín... dos eruditos”⁵. O rumbo erudito non embaza o alento poético, porque amos a dous arrincan e van guiados pola mesma estrela briladora –Galicia, seu pasado, seu presente, seu futuro– a cuio norte foi fidel de por vida noso grande amigo e antecesor. A obra de Bouza-Brey é a demostración mais palmaria e valente de como na vida e no feitío de un erudito aniña cáseque sempre a alma sensitiva de un poeta; ou, dito de outro xeito, como poden irmandarse a mais puntual e cinguida erudición coa mais requintada poesía lírica. Don Ramón chega a decir, con sobrada razón, que no caso de Bouza sería “tolería” teimar desvencellar istes dous rumbos esenciaes.

No ano 1933 Bouza-Brey recolleu nun tenro e levián libriño, de unha tirada de soio 250 exemplares, tidoado *Nao senlleira*⁶, a súa granada produción poética anterior. O descubrimento e difusión da lírica medioeval galego-portuguesa vai, necesariamente, a dar lugar a un importante movemento literario, que terá o seu mais senlleiro representante en Bouza-Brey, seguido ben de perto por Cunqueiro, Filgueira Valverde, Díaz Jácome e Álvarez Blázquez. A volta as formas métricas do medioevo anova a temática da poesía galega contemporánea. O Neotrovadorismo é, pois, un movemento puramente estético que no caso de Bouza-Brey –e do mesmo Cunqueiro da *Cantiga nova que se chama Riveira*, por citar outro nome representativo– descúbrenos “un escrupuloso artífice do verso, cáseque parnasiano” que non rexeita a presenza dos elementos do “simbolismo”, asegún o parecer do noso primeiro historiador e crítico literario⁷. Si a isto engadimos o léxico teimosamente escolleito e o ritmo eufónico do verso, teremos indicadas as notas mais definitorias dos seus recursos estilísticos.

5 “Fermín Bouza Brey no lembrar”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVIII, fasc. 84, 1973, pp. 10-11.

6 Nós. Pubricación galega e Imprenta. Volume LIV. Santiago de Compostela, 55 páxs. + 2 fols. co índice e o colofón:... “rematouse de imprimir, día XXIII de xaneiro do MCMXXXIII nos talleres da Editorial Nós, de Angel Casal Josenje, Rúa das Hortas, núm. 20...”. “Sesto grabou, Viñas (Pontevedra) encuadernou”.

7 Carballo Calero, Ricardo: *Historia da Literatura galega contemporánea*. Segunda edición. Vigo, Editorial Galaxia, Artes Gráficas Galicia, 1975, p. 736.

Non se pense, no embargantes, que o perfeccionismo da técnica formal da poesía de Bouza enterra o latexo e a vibración patriótica que alenta toda a vida e a obra do noso poeta. Tanto íl, como todos os seguidores da súa escola, teñen ben trillados e calcados os vieiros do servizo a etnia galega e os degoiros do seu futuro alentaron a súa fe no porvir da súa cultura e dos seus gloriosos destinos.

Bouza-Brey, despois da guerra civil, aínda publicaría un segundo libro de verso, *Seitura*⁸, no que aínda que mantén o seu acretado dominio da forma estilística, abundan moito os poemas da temática ocasional, xeito xa encetado en *Nao senlleira*. Aínda sendo un poeta por forza minoritario, Bouza acadou merecidos loureiros en Xogos floraes de Ourense, Santiago e Pontevedra. Moi de grado abríronlle as súas portas as Institucións e Academias arqueolóxicas, artísticas, xurídicas e literarias, tanto nacionaes como extranxeiras.

Quixéramos suliñar aínda outras dúas circunstancias mais. A primeira, a do seu vencello íntimo coas terras ourensáns, as que están adicadas algunhas das súas investigacións arqueolóxicas e prehistóricas. Outras vinculacións son aínda mais íntimas e humanas: casou con unha muller aurenás, fidalga e tenra, das terras de Cortegada, nas ribeiras do Miño rumoroso, e alí está enterrado seu corpo. Eiquí tivo grandes amigos, como don Ramón Otero Pedrayo, e, sin dúbida, o mais entranabel e fidel, Floro Cuevillas. Penso que eiquí, neste mesmo lugar, o vin por derradeira vez, no “Día das Letras Galegas” adicado a Lamas Carvajal (1972), como logo, na compañía de Ferro Couselo, fomos a decirlle noso adeus derradeiro no camposanto de Cortegada, unha mañán do mes de San Xoán do 1973⁹.

A segunda, a súa xenerosa influencia, mesmo a través da súa conversa na rua ou na tertulia, exercida sobor das inquiredanzas e angueiras da mocidade. Soubo íl, sempre e maiormente na súa sosegada madurez, guiar coa súa sabenza, alentar co seu consello os rumbos e vieiros desta nova grea de estudosos da Prehistoria galega. A mocidade foi pra íl en vida –e tamén agora despois de morto– o seu mais garimoso conforto. Bouza-Brey tiña un xeito cuase único de enxergar vocacións, de sinalar roteiros, de estimular xeiras de investigación. Foi, dende sempre e deica o seu pasamento, un home acolledor e mestre seguro e benfeitoso.

Agora xa terán inventariado –nas gándaras largacías do Alén, baixo a luz esplendente do Sol brilador das mais gozosas verdades, nun paisaxe de castros,

8 Coleção 4 Ventos, edição da Livraría Cruz, Braga, s.d.

9 11 de xunio do 1973, sendo enterrado no panteón familiar da súa muller Emilia Álvarez, no camposanto da vila de Cortegada. Dende Ourense fun con meu entranabel amigo Ferro Couselo.

citánias e mámoas, digno de Camilo Diaz Baliño–, Cuevillas, Bouza-Brey e Xesús Taboada, baixo a presidencia da barba belida de don Federico Maciñeira, toda a riqueza prehistórica galega e desvelado todolos misterios encol das raíces antigas da nosa etnia diferenciadoira, as lendas dos nosos castros, dos *genii locorum*, as primeiras formas do noso xeito de vivir, ...

Chego deica vos orfo de merecimentos centíficos e literarios e tamén me decato da miña doorosa soedade, pois atópome sin a doce e paternal compañía de quenés, as miñas espaldas, propiciaron a miña candidatura e foron meus padriños –Ferro Couselo, Otero Pedrayo, Sebastián Risco– que gozarían mais do que eu coa solemnidade de iste acto, nista hora e niste lugar que os tres honraron co seu maxisterio. A miña fe firme e verdadeira no grande e fermoso misterio da comunión de vivos e mortos –tan fundamente profesada pola nosa xente galega– díme moi as claras que as suas somas venerandas –como as de outros benqueridos amigos que co seu alento cordial propiciaron ista diada– acochan garimosamente a miña persoa e fanme compañía, a min e a todos, nistas horas nunca por min soñadas denantes. A todos íles síntoos ben a rentes de min e seus nomes serán meus compañeiros alentadores nos días da vida dos que Deus queira facerme regalía pra poder pagar a Academia, coa adicación serea e afervoada do diario traballo que matino consagrarlle, no anceo de querer pagar, con algo mais positivo que as verbas e o sentimento, a honra que se me fai.

Por imperativo garimoso –e como acto de fidelidade a súa benquerencia paternal– escollín como tema do meu discurso de ingreso o que tiduo *Tres intres senlleiros na historiografía da lingua galega: 1768, 1868, 1968*, que se corresponden, a través do ritmo de tres séculos, coa feitaura do *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, de Fr. Martín Sarmiento, coa publicación da *Gramática gallega*, de Saco e Arce, e a consagración da nosa lingua nos cáseque inéditos e cobizosos eidos da liturxia e mesmo na Eucaristía, coa publicación de *O Misal Galego*, e o ritual dos sacramentos e mais unha escolma das principaes oracións do fidel cristián.

Porque matino que cada un de ises intres, cronolóxicamente distantes pola mañitude de un século, amosa e confirman a rexa vontade de supervivencia da nosa lingua e a espranza cobizosa do seu trunfo e consagración definitiva, pensei que as miñas matinacións encol do teme e da tesis que comporta podían ser unha maneira decorosa de comparecer diante de vos niste día en que a vosa benquerencia e gasalleira amizade me mira con ollos de bondade e de indulxencia.

I

1768

O ONOMASTICO DE FR. MARTIN SARMIENTO

O curso vital de Fr. Martín Sarmiento vai dende o ano 1695 deica o 1772. Seu nacemento ocasional fora dos lindeiros xeográficos da Galicia oficial actual, –mais non fora da Galicia histórica, étnica e mesmo lingüística– non mengua a súa condición de galego esencial, en cuia calidade profesou como unha segunda relixión¹⁰.

É de certo moi curioso seguir o proceso bibliográfico aoredor do frade bieito porque na súa longa e fecunda singladura iránsenos amosando aspectos novos, cada vez mais certos. Ao longo do tempo iremos vendo xurdir cada vez mais nítida a persoa de Fr. Martín Sarmiento e ollamos como vai medrando, en cada un dos seus trancos, na estima dos estudosos e críticos da Literatura en xeral, e de xeito moi particular os galegos vámolos sentido mais perto de nos, mais a nosa beira, pensando como nos, millor que nos, e logo descubrimos que é moito millor que nós pensemos como íl, aínda que xa nos separen dos seu pasamento mais de dous séculos.

¡Qué lonxe quedan as nosas primeiras vivencis e tomas de contaito coa vida e a obra de Sarmiento ao traveso de Vesteiro Torres¹¹ e a *Biografía* de Fr. Martín, de aquíl benemérito colega noso –con docta proxenie nista Academia– don Emilio Álvarez Gimenez¹², de cuias páxinas arrincan as nosas primeiras noticias persoales, de cheo coincidentes cronoloxía bibliográfica! Avantando un pouco mais, atopámonos cos dous fermosos libros, aínda hoxe válidos en

10 Na noite do 9 de marzo do 1695 naceu en Vilafranca do Bierzo, facendo alí mansión seus pais por algún tempo, e o día 19 bautizáronno co nome de Pedro Xosé García Balboa, na parroquia de Santiago da vila. Cfr. *Vida y viajes literarios, número y calidad de los escritos del Rvdmo. P. M. Fray Martín Sarmiento...* Edición, prólogo y notas bibliográficas de Luis Viñas Cortegoso. Ediciones Monterrey, Vigo, 1952 (Pontevedra, Imprenta Peón), p. 3. Obra fundamental, autobiográfica, pra bio-bibliografía do frade bieito.

11 Sobre o P. Sarmiento, no t. VI, da súa *Galería de gallegos ilustres*, Lugo, 1879.

12 *Biografía del P. Sarmiento y noticia de sus obras impresas y manuscritas, con indicación de los archivos y bibliotecas donde se hallan*. Pontevedra, 1884. Obra premiada.

gran parte, de Antolín López Peláez¹³, tan avencellado a Galicia e mesmo a esta Casa, na que, baixo a soma proteitora de don Marcelo Macías, acadou o grado de Bachiller.

Iste é, ao noso ver, o primeiro tramo da bibliografía reivindicatoria de Sarmiento que –por rara coincidencia– ha de ser cuberto por dous escritores das terras da Galicia irredenta, a Sanabria e o Bierzo, respectivamente, pero que amos a dous quixeron ser galegos de vocación e por vontade propia. O segundo tranco colle seu pulo arrincando díste, perdura por moito tempo –poñamos sesenta anos– e atopa a súa manifestación mais cualificada na publicación da obra do Dr. Marañón¹⁴ o ano 1934, e perante esta etapa de perto de corenta anos, veremos que a persoalidade de Sarmiento é estudada sempre dun xeito circunstancial, e por veces parasitario, xa que somente se fala de Fr. Martín con ocasión de volver sobre o P. Feixoo, ao estudar a alporizada polémica que a obra do primeiro levanta polas súas ideas e críticas renovadoras contra un mundo intelectual tullido e sin pulso que o Mestre de Casdemiro quere e conquiere tranformar. Cando a loita está mais rexa, Feixoo –que coñece moi ben a asoballante erudición de Sarmiento– pide axuda pra artellar fundadamente as súas réplicas, e Fr. Martín, nemigo de toda gloria ou presunción humán, sai a palestra cos dous grosos e macizos volumes da súa *Demostración crítico-apolo-gética del Theatro Crítico Universal* (Madride, 1732). Niste rumbo –definitorio díste segundo tranco da bibliografía encol de Sarmiento– ao meu ver, a obra de Marañón é certamente sinificativa. O famoso médico, académico, escritor e ensaista adica un capiduo da súa obra, o XIV, –“Feijoo y Sarmiento”– que ven a ser a proba mais evidente do estudo paralelístico dos dous frades bieitos galegos¹⁵. Marañón morreu sin cumprir –penso que ditosamente– a súa promesa de pagar íl, en ocasión propicia, a débeda que con Sarmiento tiñan os españoes de aquela circunstancia histórica¹⁶.

13 *El gran Gallego (Fray Martín Sarmiento)*. La Coruña, 1894, y *Los escritos de Sarmiento y el P. Feijoo*. La Coruña, 1902.

14 *Las ideas biológicas del P. Feijoo*. Madrid, Espasa-Calpe, 1934. Cfr. Montero Díaz, Santiago: *A propósito de un libro de Marañón*. Separata del *Boletín de la Universidad de Santiago* (Enero-Marzo de 1935. Santiago, Tip. de “El Eco Franciscano”, en cuia amplia recensión crítica demostrase que o Dr. Marañón examinou mais ben as ideas médicas de Feixoo, sin afondar mais pra cumprir o obxectivo a que obrigaba o tíduo dado a mesma.

15 Agora resulta que o Prof. Pensado amósanos, ben as claras, as radicaes diferencias entre os dous estudosos ao analizar, nun lumioso ensaio, “as vidas non paralelas” dos dous frades bieitos. Cfr.: “Feijoo y Sarmiento: duas vidas sin paralelo”, en *Grial*, núm. 60, abril, maio, xunio, 1978, pp. 129-154.

16 “Aquí –remata Marañón– sólo he querido dibujar su contorno, *necesario al lado de Feijoo, del*

A Profesora Anxela Galino Carrillo, ao meu ver, enceta o derradeiro tranco da investigación encol de Sarmiento coa súa tesis doctoral, *Tres hombres y un problema. Feijoo, Sarmiento y Jovellanos*¹⁷, na que se abre unha nova perspeitiva nos estudos sarmientanos, ao expor as súas ideas pedagóxicas, cuia novidade, dende o ángulo galego, teremos ocasión de verificar logo. Mais a primacía no estudo de Sarmiento correspóndelle por dereito propio, moi merecidamente conquistado, ao Profesor Xosé Luis Pensado Tomé, que dun xeito teimoso e sistemático ven consagrando cáseque toda a súa aitividade centífica a dar a luz as obras do esquencido frade bieito¹⁸.

Marañón non chegou –según queda dito– a cumprir a súa promesa de pagar a débeda contraída con Sarmiento. Foi “unha feliz circunstancia” a que lle permitiu ao Profesor Pensado pagar cumpridamente esa débeda con ocasión de responderlle a íl o discurso inaugural da apertura do curso académico 1972-73, na Universidade de Salamanca, ano do segundo centenario do pasamento do sabio beneditino, disertando sobre un tema tan cheo de suxerencias e perspeitivas como o que colle baixo o rubro de *Fr. Martín Sarmiento, testigo de su siglo*¹⁹. Foi tamén Pensado quen o ano pasado, dende ista mesma tribuna pechou a costume de estudar paralelamente a Feixoo e Sarmiento, demostrando

que fue maravilloso contrapunto” Ob. cit., p. 147. Mais atrás, p. 144, nota 2, deixara escrito: “Su aislamiento, su hosquedad y la defensa que hace de ésta denuncian a un psicópata depresivo, que concuerda con su arquitectura corporal rechoncha y pícnica. Todos sus biógrafos achacan a humildad su manía de escribir y no publicar; Ferrer del Rio a egoísmo: le trata duramente. La explicación justa es, creyo yo, la patológica”. Fai logo Marañón a promesa de pagar a débeda que os españoles de entón teñen co P. Sarmiento, afirmando que se lle pagará cando sea a ocasión propicia.

17 Madrid, C.S.I.C. Instituto “San José de Calasanz”, 1953, 423 páxs.

18 Veleiqué os seus traballos mais destacados: *Fr. Martín Sarmiento: sus ideas lingüísticas*. Cuadernos de la Cátedra Feijoo, nº 8. Oviedo, 1966, 133 páxs. + 3 fols.; *Obras lingüísticas del P. Sarmiento. I. Colección de voces y frases gallegas*. Edición y estudio. Universidad de Salamanca, 1970, 575 páxs. + 1 fol. con índice; as 70 primeiras son a “Introducción”; II. *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Universidade de Salamanca, 1973, 620 páxs. + 1 fol.; as 255 primeiras corresponden ao estudo limiar; *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII. Fr. Martín Sarmiento: Sobre el origen de la lengua gallega...* con unha “Introducción” das 16 páxs. primeiras. Fundación Penzol, Edit. Galaxia. Vigo, 1974; 47 primeiras páxs.; *Fr. Martín Sarmiento. Discurso apoloético sobre el Arte de Rastrear las más oportunas etimologías de las voces vulgares*. Edic. y estudio crítico. Separata del BRAG, núms. 353-354; as 31 primeiras páxs. corresponden ao estudo crítico previo, e a edic. do *Viaje a Galicia (1745)*. El Museo de Pontevedra, 1975. Salamanca, Imprenta Calatrava, 217 páxs. + 1 fol. Corresponden as 39 páxs. primeiras a “Introducción”.

19 Discurso de apertura del curso académico en la Universidad de Salamanca de 1973-74. Salamanca, Gráficas Europa, 1972, 84 páxs. + 1 fol. en bl.

no seu traballo que se trata, precisamente, de “duas vidas non paralelas”²⁰. Nista mesma liña, malia a todas as limitacións que as circunstancias impoñían, hai que suliñar a actividade do Instituto de Estudios Gallegos²¹ que leva o seu nome, e mais concretamente a consagración a ista tarefa por parte dos seus derradeiros Directores, Francisco Xavier Sánchez Cantón²² e Filgueira Valverde²³.

A visión de Sarmiento, amosada dende o ángulo pontevedrés, aínda que moi parcial e cáseque doméstica, produce en troques o miragre da intercomunicación, cada vez mais estreita, entre Sarmiento e os galegos, seus irmáns de caste e de anceios. Dende iste corruncho tan pequeno e familiar faise cecais mais posibel a visión ancha, universal, europeísta de Fr. Martín.

Sarmiento, tan agachado na súa celda e tan pouco propicio a unha vida extrovertida e de relación social, ten pola contra unha visión moi certa e concreta do mundo en que vive e, con aguda capacidade crítica, sabe moi ben cales son os males que España e de xeito moi xustificadamente Galicia padecen e soportan e tamén coñece os remedios que é mester aplicar pra cambiar o roteiro de moitas cousas fundamentaes.

O xuicio que hoxe temos do século XVIII é moi diferente do que tiveron nosos devanceiros. Aoredor de íste século, de claro senso crítico e de fonda erudición, xurdiu unha caudalosa bibliografía que nos amosa hoxe unha facies anovada na que podemos atopar afáns renovadores de un xeito diferente de ver e interpretar o mundo e a vida mesma. Na medida en que a vella Iberia se vai incorporando as correntes novas que veñen de Francia, un vento refrescante

20 Cfr. supra nota 15.

21 Véxase *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVII, fascs. 81-82-83 (1972; 379 páxs. + 2 fol.

22 Colabora na edic. do *Viaje a Galicia de Fray Martín Sarmiento (1754-55)* na versión do Ms. da abadía de Silos por Fr. Mateo del Alamo e Fr. Justo Pérez de Urbel, Anexo III dos *Cuadernos de Estudios Gallegos* (Madrid, C. Bermejo, Impresor) e o seu estudo *Ideas de los PP. Feijoo y Sarmiento sobre la organización de los Estudios*. Cuadernos de la Cátedra Feijoo, nº 10. Oviedo, 1961, 34 páxs. + 1 fol. Anteriormente tiña publicado un traballo encol de “Los retratos del P. Sarmiento”, no *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos*. Orense, t. XIV, pp. 70-80.

23 A íl débese a designación de Fr. Martín Sarmiento como padroiro do Instituto de Estudios Gallegos, que leva o seu nome, e gracias a isto, pudo salvarse no naufraxio ao antigo Seminario de Estudos Galegos, fundado no outono de 1923. Entre os seus estudos, merecen suliñarse estes: *El plan de Estudios Gallegos ideado por el P. Sarmiento*, Santiago de Compostela, 1947, “El P. Sarmiento en el Museo de Pontevedra”, en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVII, 1972, pp. 74-103, e no mesmo núm. da citada publicación, “Sobre el paradero de los restos del P. Sarmiento”, pp. 352-355. Foi, ademais, o impulsor da tesina da súa filla Mª Angeles Filgueira Iglesias de Urrea, *Lengua materna y educación en Fray Martín Sarmiento*, que viu, asimesmo a luz nas páxs. da mentada publicación, pp. 191-271.

e vivificador sacude as frondas do barroquismo decadente e enche de pulos, cheos de forza creadora, as mentes mais privilexiadas de istes novos tempos. Na medida en que se afonda no seu estudo e coñecimento, nesa mesma dimensión vaise vendo que eiquí se atopan, aínda que soterradas, as raíces do mundo moderno, que se asenta agora nos seus albores alumeados polos camiños das ciencias experimentaes e do pensamento lóxico e dialéctico.

Un distes homes, no mundo galego e aínda hispánico, é Fr. Martín Sarmiento, cuia preocupación rigurosamente científica e naturalista vai máis alá do espírito crítico do P. Feixoo, seu mestre e irmán de hábito.

Azorín, dun xeito cáseque intuitivo, definiuno como a “persoalidade máis robusta do século XVIII”. Dunha maneira somellante noso vello Patriarca don Ramón Otero Pedrayo, cuia soma veneranda nos preside e acompaña, comentando o retrato que de Sarmiento fai Feixoo no seu discurso “Glorias de España”, ao que califica de “milagro de erudición”, dínos que as súas laudes indican soio unha forma de “prodixiosa individualidade”²⁴ de Fr. Martín, cuias liñas esenciaes aproveitaremos ben axiña.

Poucas fiestras abertas ao mundo nos fornecen –como a de Sarmiento– unha imaxe máis nídia e verdadeira de ise mesmo mundo que o arrodea. A súa obra ven a ser unha “antoloxía viva” da visión da España que lle tocóu vivir. Estando tan ao día na información bibliográfica europea, de que daba mostras nas súas respostas as consultas que se lle facían, amosa ao mesmo tempo un sentimento cheo de entusiasmo polo popular, nota moi común nos homes do século XVIII, según xa sinalóu Ortega²⁵.

O Profesor Pensado amósanos a vocación histórica de Fr. Martín cando asegura razoadamente que está ao tanto da crisis do coñecimento histórico do seu século. Niste senso, as consideracións de Sarmiento son unha testemuña ben clara dos rumbos definitorios do seu tempo, que íl expón con un esquematismo que fai moi evidentes as liñas do acontecer nos seus máis diversos aspectos.

No referente a España, o noso frade bieito denuncia algunha das desgracias que ve cos seus propios ollos:

–Sinte xenreira contra a burocracia borbónica, pola súa ben probada ineficacia e os “pingües sueldos” que cobra. Viaxeiro por temperamento e pola

24 Otero Pedrayo, Ramón: *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*. Santiago, Nós, Publicacións Galegas e Imprenta 1933, “Biblioteca Gallega” II; p. 200, 2ª edic., Buenos Aires, 1939, pp. 198-199.

25 Goya, en *Obras completas*, VII, p. 523, e tamén Chacon y Calvo, J.M.: “El P. Sarmiento y el «Poema del Cid»”, en *Rev. de Filología Española*, XXI, 1934, p. 148.

sua adicación aos estudos da Historia Natural, coñece o lastimoso estado dos camiños que percorre. No reparto feito prao arranxo dos camiños correspondeu unha peseta a cada familia, mais o pouco que se fixo foi cousa persoal dos labregos.

–Coñece ben as causas da fame que España padece, que non é por falta de cartos, senón dos froitos da terra e, polo tanto, pola obrigada carestía dos mesmos.

–Decátase dun feito, certo e dramático, de cal é a baixa medrante da poboación española pola moita xente eclesiástica que non se casa. No propio *Onomástico* (§§ 514-524) fala longamente da emigración galega a Portugal.

–É partidario da libertade de comercio, e por iso mesmo está en contra dos “monopolios” aos que íl chama chuscamente “monipodios”. Por iso trona contra do “gremio de comerciantes” co seu “Fuero” e as suas leis. Sarmiento, para remediar ista situación pide ou “fueros” praos labregos ou que se eliminen as xurisdicións especiaes. Conviña estudar con certo deteñimento o pensamento sociopolítico de Sarmiento, pois, de certo, que ninguén como íl defendíu o ben comunal e de xeito moi singular os intereses do pobo, e mais concretamente do noso pobo.

A panorámica faise infortunadamente mais negra e aceda cando expón as causas da ruina económica de Galicia. No xuicio, tan merecente de creto, do Profesor Pensado, non hai en todo o século XVIII páxinas mais doorosas e desgarrantes sobor do estado de Galicia que as que saen da sua péñola²⁶.

Sarmiento fai un diagnóstico moi concreto e atinado da situación socioeconómica de Galicia que fire fundamente a sua sensibilidade ao extremo de ter padecido de insomnio diante de ista crua realidade²⁷.

–A causa principal da ruina económica de Galicia sitúa Fr. Martín no ausentismo da Nobreza, situación real que o frade bieito expón de xeito moi pormenorizado. A cousa, por crua e verdadeira, é moi sinxela. O ausentismo da Nobreza permitíu a invasión e mesmo a opresión de Galicia por xentes alleas, despois de Carlos V. Denantes, os Grandes vivían en Galicia, eiquí gastaban as suas cuantiosas rentas e délas comían, ademais, moitos galegos rancios. Os empregos que tiñan que dar repartíanse entre os galegos honrados; os curatos que íles presentaban dábanse a estudantes probes, fillos de coñecidos fidalgos. E, aínda no caso –nada imposíbel, por certo– de que algúns díses Grandes malbaratasen as suas rentas, sempre o reino de Galicia saía ganancioso de taes

26 Pensado, J.L.: *Fr. Martín Sarmiento, testigo de su tiempo*, Salamanca, 1972, p. 34.

27 *Obra de 660 pliegos*. Col. Dávila XV, f. 195 v. –196 r., Ref. de Pensado, *Op. cit.*, p. 58.

prodigalidades. Pola contra ao pasar os Señores a vivir na corte, ou en calquer outro país lonxe de Galicia, como son tantas e tan cuantiosas as rentas, saen anualmente de Galicia moitas sumas de cartos, sin que a Galicia volte un maravedí. Todos os empregos –tanto civiles: Varas, Adeministradores, Tesoureiros, contadores, como eclesiásticos: Abades, curatos–, pasan a seren ocupados por xentes vidas de afora, que encima difaman aos galegos e os seus son, ao meu xuicio, unha das fontes mais ricas da nosa lenda negra.

Son moitas as comenenzas que se siguen da residencia dos Nobres en Galicia. Sarmiento chega a decir que “un señor residente de contínuo nos seus estados non poderá menos de facer moito ben aos *pobos*, moitas limosnas aos *probes*, e moitos favores aos *vasalos*, e tampouco deixará de facer a sua costa algunhas obras públicas, xa sexa por beneficencia ou por ostentación”²⁸.

Agora comprendemos ben cómo un feito social –o ausentismo da Nobreza– provoca un empobrecimento económico.

No orde lingüístico tamén é doado intuir cales serán as suas consecuencias. Digámolo en moi poucas verbas e de pasada. A ausencia do país da Nobreza – con todos os defeitos que se lle queiran botar enriba–, deixa indefenso ao pobo. No orde civil, a administración centralizadora pon nos cárregos mais importantes a xentes alleas ao noso país, cuia ideosincrasia non comprenden, e, por iso mesmo, mal poden decatarse das necesidades do pobo galego, das suas aspiracións, nin lles importa, xa que as suas miras son ben outras. No mundo eclesiástico, abades casteláns ocupan as comunidades das órdes relixiosas e nosos grandes mosteiros pasan a depender de cabeceiras residentes fora de Galicia; os bispos veñen tamén de afora. Ista “circunstancia” sociopolítica real da lugar a entrada do castelán en Galicia porque aquelas autoridades, tanto civiles como eclesiásticas traen consigo os seus escribáns, que escriben nesa lingua os documentos. Deste xeito comenza a colonización e alienación do noso pobo, que, malia a totalas adversidades, conservará a sua lingua propia como fala do vivir de cada día. Veleiqué o xeito, maliciosamente estudado, que intentará levarnos, coa perda da lingua, a perda da nosa conciencia colectiva como pobo. Por iso mesmo o noso Rexurdimento comenza pola defensa e culto da lingua, como instrumento dunha cultura propia. A política virá, lóxicamente, despois, ben axiña.

Mais voltemos a coller o fio do pensamento do noso frade bieito. Sarmiento propón tamén, como remedio, a restauración da Agricultura en Galicia, feito que non lle impide estar en contra da creación da Academia de Agricultura,

28 *Obra de 660 pliegos*, Colec. Dávila, XV, f. 195 v-196 r.- Ref. de Pensado, *Op. cit.*, p. 50, nota 88.

fundada na Cruña, o “lugar mais areoso e esteril”, según íl nos dí. A preocupación de Fr. Martín por ísta fonte natural de riqueza radicaba en “restaurar os vexetaes perdidos, multiplicar os que actualmente se cultivan e afinar en Galicia os de nacións extranas de especial proveito, tentando eiquí ou alí, se prenden ou non prenden...”. Encol de ista materia escribiu algunha cousiña. “Para iso –confesa– tenme valido moito os curtos coñecimentos que teño da lingua galega e dos vexetaes que vin en Galicia”²⁹.

Dentro de iste mesmo tema de Agricultura, a Sarmiento prantéxaselle unha loita no interior da súa concencia. Íl coñecía a realidade do problema da propiedade da terra, en poder da Eirexa e das grandes Ordes relixiosas, os frades bieitos en lugar moi sobranceiro. Ten que dar resposta no nome dos Bieitos ao alegato dos Abogados da Cruña, no que se pretende demostrar que todo o atraso de Galicia a que a Orde de San Bieito é dona da metade do reino de Galicia. Fr. Martín resposta no nome da súa Orde e refuta as acusacións formuladas polos letrados da Cruña, facendo responsabels a outras esferas, sin que deixe de recoñecer os fallos da súa propia Orde, porque fixo abdicación dos seus dereitos: as millores abadías pasaron a máns de abades de afora, alleos a Galicia, e a íles non lles doía ren a miseria dos campesiños galegos. Unha vegada mais, Sarmiento está do lado do pobo. Como moi atinadamente dí o Profesor Pensado, na xerarquía de valores, Sarmiento bota por diante os dos seus paisáns e logo os da Orde³⁰.

–Outra das grandes preocupacións de Sarmiento cobra –precisamente nistes mesmos días– unha enorme actualidade. Fr. Martín loita polo restablecemento da pesca en Galicia; considera que o privilexio que mais axiña necesitan é o de que soio os *galegos* poidan pescar nos seus mares, e que se prohiba que ningún extranxeiro que non estivese matriculado en Galicia poida pescar naqueles mares e que veña a impedir as pesqueirías naturais³¹.

Dista época data a entrada dos cataláns en Galicia, mais non é cousa de que nos paremos eiquí a facer o exame das comenencias e incomenencias da expansión nas costas galegas, estudo feito polo noso benquerido colega Meijide Pardo³². Sarmiento, como Cornide e Somoza de Monsoriu, tampouco é partidario da presenza dos cataláns en Galicia que montaron unha industria

29 *Loc. cit.*, 2ª f. 230 v. – 231r. , núm. 5.707.- Ref. de Pensado, *Op. cit.*, pp. 58-59.

30 *Op. cit.*, p. 34.

31 *Obra de los 660 pliegos*, Colec. Dávila, XVI, 2ª, f. 311, núm. 5.867. Ref. de Pensado, *Op. cit.*, p. 85, nota 96.

32 *Los catalanes en Galicia siglo XVIII*. Separata de la Rev. de *Estudios Geográficos*.

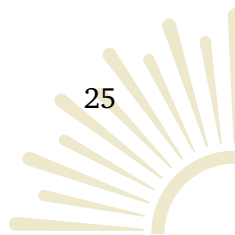
moderna, as fábricas de Salazón, de paso que nos metían un viño malo, en vez de madeiras pra construción de navíos lixeiros.

Todos istes males alporizaban o xenio vivo de Fr. Martín. A súa defensa da Agricultura provén da súa paixón centífica pola Historia Natural –paixón que lle durará de por vida– e que terá dúas direccións ben claras: unha –que será a idea central do *Onomástico*: “é indispensable o estudo da Historia Natural pra saber con fundamento calquer facultade”– e outra que, baseándose néla, lle permitirá facer unha rigurosa clasificación, en dez apartados, das voces galegas procedentes da mesma Historia Natural, que descubren, ao mesmo tempo, a estrutura e riqueza lingüística do *Onomástico*.

Na mente de Sarmiento anda a bulir unha idea muy clara e moi fixa. O noso monxe, en canto a Galicia, ten fe na posibel reconstrución do pasado, sabe dónde e cómo facelo. Sabe tamén que a visión do presente condiciona a interpretación do pasado. Por iso tamén a solución a ise futuro virá dada pola visión certa e verdadeira que Fr. Martín teña da realidade presente. Ista non pode ser mais tristeira e neboenta. Sarmiento está en contra da invasión dos cargos mais importantes da súa Orde por abades extranos a Galicia, aos caes, naturalmente, non lles doi ren a miseria dos labregos galegos. No orde civil denuncia as miserias dos nosos paisanos; está contra o feito de que os empregos sexan perpetuos e ate se herden; contra as costumes do seu tempo, pide elección e reelección praos cargos públicos; arremete contra os cortadores de madeira e neste punto refire o sacrílego golpe o carballo de Santa Margarida, en Pontevedra. Constata os feitos de que tanto os maxistrados civís como as xerarquías eclesiásticas nada saben da lingua e costumes galegas³³. Sin eufemismo de ningunha caste dí que o proveito económico da conquista de América non chega pra rematar un pleito importante nin pra soste “tanta turba de *pluma*, *otrosí* e *sepan cuantos*”. O seu memorial encol dos Foros e as terras, replicando aos Abogados da Cruña ten –como moi ben nos dí o Profesor Pensado³⁴– dúas partes: unha, negativa: esfarelar os argumentos contra a súa Orde; positiva a segunda, na que discurre sobor dos remedios e xeitos de establecer a prosperidade económica do noso país. Niste longo alegato feito por mandado da Orde bieita, Sarmiento, sin deixar de exculpar aos frades, está mais ben da parte dos labregos. Fr. Martín doise moito do pobo, sempre estivo na banda do noso pobo. Non se esquece da dureza dos “alcavaleiros” e outros “exactores” como sanguesugas. Sarmiento, precursor en todo, xa lle gusta empregar o linguaxe dos impostos e das estadísticas: íl sabe canto recauda o Reiy en Galicia, canto

33 Pensado, J.L., *Fr. Martín Sarmiento, testigo de su siglo*. p. 30.

34 *Ob. cit.*, p. 34.

lle toca por escote a cada cibdadán, e tamén canto, do recaudado reverte no noso país. Fr. Martín sabe quenes conqueriron que se deixase de escribir en galego: a xa citada turba de *pluma* –escribanos alleos a Galicia– e os galegos castelanizantes, de febillas nos zapatos, que deixaban a lingua que mamaron. Fr. Martín repite arreo, con verbas mais ou menos semellantes, que as mágoas que padecen os labregos galegos veñen de “tanto truán alieníxena e avenedizo que viñeron pra Galicia”³⁵.

Por istes camiños, longos e traballosos, a través dos caes Sarmiento forma unha concencia, firentes, as vegadas laceirante, de unha Galicia aldraxada como pobo, como coleitividade humán. É por iste camiño –o do coñecimento da realidade insoslaiabel do seu pobo– como Sarmiento se atopa a si mesmo. Ao descubrir a identidade do seu país, revélase tamén a súa condición de “entendedor”, de defensor de ise mesmo pobo. Agora xa se entende de cheo a aguda sentenza de Otero Pedrayo, que deixou escrito que “pode ser chamado o mais galeguista dos precursores”³⁶.

Deste xeito xa se entende millor cal é –dentro da dialéctica que estamos empregando– a visión do futuro, do porvir que a interpretación certa da realidade presente lle dicta a Fr. M. Sarmiento. Por iso íl, atallando nos camiños a seguir pra recuperación da concencia perdida da propia identidade do país, vólvese cara o pobo que foi, en definitiva, o custodio das mais puras esencia, frente a tantos vapuleos dos estranos e os desleigamentos dos propios. O pobo gardou as belas costumes, o millor tesouro da súa persoalidade –a lingua– e, no fondo da súa concencia, alentou sempre a esperanza de tempos millores.

Por iso Sarmiento, levado do seu amor a Galicia, percura, con teima benedictina, a dignificación da súa lingua patria mediante un tratamento centífico de cuio segredo íl é o dono, e ao mesmo tempo propón as fórmulas pra súa revitalización e engrandecimento. E na dorna diste ensono camiñará Sarmiento deica os derradeiros días da súa vida. No *Discurso apologético por el arte de rastroar las más oportunas etimologías*, rematado o 20 de Outubro do 1770 –dous anos denantes da súa morte, catro anos despois do *Onomástico*– atópase o que Pensado chama “o primeiro plano de restauración oficial da lingua galega”³⁷. O programa é mais preciso que o que presenta no *Onomástico etimológico*. No *Discurso apologético* pide a creación das *cátedras de latín e galego* en cada vila de Galicia, e sinala sin arrodeo de clase ningunha que “a primeira condición que

35 *Obras lingüísticas del P. Sarmiento*, t. II; p. 99.

36 *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*, 1ª edic., p. 200; 2ª edic., Bs. Aires, 1939, p. 199.

37 Pensado, J.L.: *Obras lingüísticas del P. Sarmiento*, II, pp. 15-16.

ha de ter o futuro catedrático é que ten de ser galego polos catro costados”³⁸. Mais adiante recolleremos o programa proposto por Fr. Martín.

Nas liñas precedentes quixemos dar unha visión, certa e actual de Sarmiento como galego e como home de ciencia. Nas que van a seguir queremos achegarnos, dun xeito moi concreto, ao lingüista, e cinguindo aínda máis o eido do noso estudo, intentamos unha exposición detida e analítica do *Onomástico etimológico de la lengua gallega*.

INTRODUCCIÓN

No seu titánico esforzo e teima de esculcador de tantas facianas da cultura, destaca sobranceiramente a temática filolóxico-lingüística e de crítica literaria que fan que nistes derradeiros vintecinco ou trinta anos os investigadores teñan postos os ollos na súa figura e os froitos dos seus traballos están proclamando –asegún deixamos dito atrás– non soio o saber enciclopédico de Fr. Martín Sarmiento –moi superior ao do seu grande mestre, amigo e irmán de hábito, o P. Feixoo– senón, e isto cecais sexa o máis importante, como a súa pasmosa erudición non matou nil, como en algúns máis, a capacidade intuitiva, verdadeiramente creadora, de adiantarse en máis de un século aos descubrimentos das ciencias filolóxico-lingüísticas e mesmo a certos rumbos da crítica literaria.

Catro son as obras fundamentaes que Fr. Martín Sarmiento escribiu, aínda que endexamais pensase íl, cando verquía nas resmas de papel o caudaloso manantío do seu fondo saber, que algún día serían sacados a luz polos filólogos posteriores.

Son élas a *Colección de voces y frases gallegas*, o *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, publicadas as dúas baixo os auspicios da Universidade de Salamanca, polo doctísimo Profesor Xosé Luis Pensado Tomé, Xefe do Departamento de Filoloxía Románica da respectiva Facultade salmanticense, precedidas de sendos e densos estudos limiares³⁹. As outras dúas son os *Elementos etimológicos* (dados a coñecer no *Boletín da Real Academia Española*) e o *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, cúa única edición foi propiciada, en 1923, con un brevísimo limiar seu, aínda que anónimo, por aquil galego insigne polo seu saber, pola súa santidad e tamén polo amor a Terra, membro fundador da nosa

38 *Ob. cit.*, II; p. 17.

39 Cfr. supra nota 18.

Academia, Dr. Manuel Lago González, Arcebispo de Compostela, sendo Bispo de Tui, sua benquerida cidade natal.

Con ser ísta laboura sobrada pra encher cumpridamente os días froituosos do traballo intelectual de calquer galego intimamente avencellado polo amor a sua patria –ainda que lonxana, endexamais esquencida–, o P. Sarmiento, aguilloado por ise saudoso sentimento que na sua alma a ausencia física producía, dentro do mesmo campo lingüístico, ainda escribiu aquelas outras dúas fermosas obras, a primeira, de abondo coñecida e tamén pubricada e reimpressa que leva por título *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*, dada por vez primeira ao prelo polo fundador da nosa Corporación, Manuel Murguía, con un prólogo seu, na *Ilustración Gallega y Asturiana*, t. II, 1880, cuia segunda edición foi publicada pola Editorial Nova, de Bos Aires (1943), na colección Camiño de Santiago, 2, tan patrioticamente pilotada por Arturo Cuadrado nas horas, e non por iso infecundas, dos longos anos da diáspora e do exilio, e derradeiramente polo Profesor Xosé Luis Pensado –sin dúbida algunha o millor coñecedor, e mais apaixonado divulgador da obra de Fr. Martín–, baixo os auspicios da Fundación Penzol, da Editorial Galaxia, con atinada “Introducción” sua, nos *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII* (Vigo, 1974). O propio Profesor Pensado sacou tamén das tebras a luz no *Boletín da Real Academia Galega* (núms. 353-354, 1971-72) o *Discurso apologético por el arte de rastrear las más oportunas etimologías de las lenguas vulgares*, cecais a derradeira obra lingüística de Sarmiento (1770), que vai tamén precedida de un estudio crítico do eminente profesor salmantino.

Mais voltemos ao *Onomástico*. Comezouse no ano 1757, según manifestación do propio autor na noticia limiar do mesmo estudo, e rematouse no 1765, se damos creto a copia conservada no mosteiro de Silos, ou no 1769, según reza a copia da Colección Dávila. Nos, en troques, polo de agora, acollemos a data do “17 de agosto de 1768”, que aparece no manuscrito que se tivo en conta pra edición do Dr. Lago⁴⁰.

A preocupación lingüística de Fr. Martín pola sua lingua nativa ten a sua primeira manifestación no ano 1723, ao divagar encol da verba “vidueiro”, a *Betula* latina⁴¹, ainda que non sería arroutado retrotraela mais polas doosas esperencias que conservou de por vida da sua entrada na escola das primeiras letras, si afondamos un pouco nas propias manifestacións do sabio P. Sarmiento, das que

40 Folletón de *La Integridad*, Tui, Tipografía Regional, 1923.

41 Pensado, J.L., *Obras lingüísticas*, II, 15-16. Verba tan doadamente explicada no estudo da Profesora Filgueira Iglesias, “Lengua materna y educación en Fr. Martín Sarmiento”, en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVII, fasc. 81-82-83, 1972, pp. 191-271. A cita corresonde a p. 206.

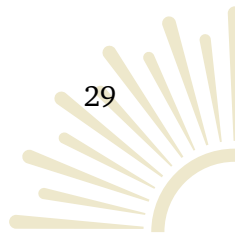
botaremos máñ ben axiña, dentro de iste mesmo capíduo do noso estudo. Si, como afirma o Profesor Pensado, dende 1730 está datada a súa preocupación etimolóxica polo castelán, non moito despois ha de amosarse a súa preocupación pola lingua galega, que atopa a súa mais nidia probanza na compilación do abondoso material de traballo, resultado froitoso dos seus dous viaxes a Galicia nos anos 1744 e 1755. Mais é precisamente a reflexión polo traballo en xeiras diversas ao traveso da terra natal, a pacencia e a teima postas en xogo, o que nos obriga a pensar que non se levan tantos traballos se non os alenta unha vocación amorosa por cousas tan esquecidas que non daban unha gloria relucinte en quen tan sistemáticamente rexeitou todas as vanidades humáns. O amor a súa patria –xa o temos dito– leva a Fr. Martín a pescuda da manifestación que millor amosa a entrana do seu pobo: a lingua.

Esquema

Non é cousa doada e facil ofrecer eiquí, como ben quixéramos, o “esquema” arquitectural do *Onomástico* pra logo poder montar encol díl o análisis obrigado dista obra de Sarmiento. Isto, por sorpresivo que resulte *prima facie*, é certo e verdadeiro. Pra quen teña estudado ou simplemente lído con certa atención as obras mais coñecidas do frade bieito –por ex. a obra póstuma *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles* (Madríde, 1775; Bos Aires, Edición Hórreo, 1942)– ou ben os dous volumes da única escrita pra publicar, e publicada en vida do seu autor, a *Demostración crítico-apologética del Teatro Crítico Universal* (Madríde, 1732), malia o seu caracter definitorio, polémico e dialéctico, –xa non digamos das obras, como as que caen nas nosas angueiras de hoxe–, por forza ten que percatarse de que, en toda ílas, aínda que de xuício moi maduro e centífico, con sabia e rexa doutriña, amolece a súa conceición dun certo aire de improvisación arquitectural, do que o Profesor e académico Lázaro Carreter califica de falta de orgaización definitiva⁴². No desenrolo de un tema, a idea pérdese no medio de longas digresións, das que o autor se decata e as confesa, pero que fan perder o fio expositivo, aínda que a prosa gane en espontaneidade e viveza que devirte moito ao lector. De todo isto temos mostradas sobradas no *Onomástico*, como logo vamos ver.

Unha cousa, pois, é o índice ou esquema que o autor nos amosa e outro, ben distinto, é o que nos descubrimos unha vez feita a podadeira das digresións, dos excursos, das referenzas autobiográficas, porque de todo isto está sementada a maciza prosa da obra que comentamos.

⁴² *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*. Madrid, 1949, p. 97.

Os puntos de que consta o *Onomástico* son os seguintes: Tíduo (§§ 1-179); “Es indispensable el estudio de la Historia Natural para saber con fundamento cualquier doctrina” (§§ 180-273); “Gramática y Lenguas” (§§ 274-332); “Retórica y Poesía” (§§ 333-356); “Liscancere” (§§ 357-396); “De la Geografía y de la Genealogía” (§§ 397-757), e, pra remate, un “Apéndice” que leva por tíduo “De la Escritura y de toda la literatura sagrada” (§§ 758-873).

Coa lectura dos rubros transcritos xa se vé que a calquera lle resulta estrano comprender que con íles se poida facer unha obra arquiteurada nunha férrea trabazon ou, cando menos, dotada dunha certa orgaización sistemática.

Con todo, non se pode soste, sin mais un ataque frontal tan duro e radical como o que de algún xeito queda encetado. Son obrigadas certas precisións ou matizacións, porque o que non se pode discutir *ab initio* é a enorme importancia e novidade da doutriña contida no *Onomástico*, aspeito no que demoraremos o tempo preciso pra suliñar os acertos e anticipos centíficos que a obra que estudamos comporta, non soio no referente a lingua galega, a sua ascendencia latina, a sua diñidade, a sua riqueza léxica, a necesidade do seu ensino, as suas posibilidades de supervivencia tanto na forma falada como a que acada a sua mais outa manifestación nos eidos da literatura, senón pra mesma lingüística románica, cencia aínda non descuberta entón.

Niste senso non podemos negar que, malia a aparente falla de coherencia de unhas custións con outras baixo do rubro que lles sirve de tíduo, na obra campea unha idea fixa e permanente que se mantén teimosa, atando rexamente todas e cada unha das ideas que se desenrolan ao longo das suas páxinas. A idea central e nutricia é ísta: “É indispensable el estudio da Historia Natural pra saber con fundamento calquer doutriña”⁴³. E temos que recoñecer que ista tesis queda abondosa e tercamente demostrada. Temos que engadir aínda dúas observacións. Primeira: a falta de rotulación dos 179 primeiros parágrafos, aos que Sarmiento non quixo poñer tíduo, contentándose co que leva xa a obra. De ísto xa falaremos chegado o seu intre. A segunda observación –dentro da liña de canto levamos dito– refírese ao “Apéndice”, a extraneza da sua problemática ligazón coa obra. Non hai tal, níse “apéndice” deféndese tamén, *ad maiorem*, a necesidade do coñecimento da Historia Natural pra o entendimento e o comentario da Sagrada Escritura. Edebén, a obra ten, pese as chatas, acertos grandes e anticipos, como logo veremos.

43 *Onomástico etimológico*, passim.

O contido

Feitas istas previas e sumarias indicacións é chegado o intre de por ao descuberto o contido temático ou doutriñal que o *Onomástico* encerra pechado dentro de si, procedendo con certo orden.

a) O propósito

¿Cal é o propósito que move a péñola do monxe bieito ao escribir a súa obra? Sentada a tesis central de que é indispensable o estudo da Historia Natural pra saber con fundamento calquer doutriña, a ela cinguese a finalidade lingüística da obra científica, asistida parellamente con obrigadas consideracións pedagóxicas, por outra banda esenciais en toda tarefa didáctica. Dito de outro xeito: Fr. Martín púxose a escribir unha obra científica, enteiramente científica, mais con unha clarísima, e ate obrigada, finalidade docente. Ao longo das súas páxinas camiñarán, pois, rigurosamente paralelas, a temática científica propia do *Onomástico*, e a finalidade pedagóxica que, precisamente, motiva a feitura da obra. Por iso mesmo, e tamén polo seu carácter polémico ou apodíctico, faise moi difícil, por non decir imposible, sentar os lindeiros de ambas agras –amos a dous científicos, por outra banda–, ao tenzoar o resume do contido da obra. Na medida do posibel, vamos a sinalar, pois, os obxetivos ou finalidades que guiaron o pensamento do seu autor na medida en que íl mesmo os tivo presentes, someténdonos ao orde en que os atopamos expostos no *Onomástico*, pra non torcer coa nosa persoal interpretación ou entendimento o senso verdadeiro na mente do seu autor. Vexamos, pois:

“Meu intento –dínos por vez primeira– non é introducir voces estranas no idioma galego. *Redúcese a propoñer aos galegos eruditos e curiosos que recollan e coordinen as voces galegas que actualmente se falan en todas as terras de Galicia, e que fagan mais aprecio da lingua que mamaron. Non digo –engade– que postos en Castela falen galego, senón que non fagan estudo por esquecer o seu idioma por agradar aos casteláns. Deben sacudirse con aire de aquiles idiotas e mentecatos, que, si escoitan falar castelán a algún galego, e se lles escapa algunha voz, frase, pronunciación e acento de Galicia, soltan a gargallada da risa borriquiteña*” (§ 23). Os suliñados, aínda que innecesarios, son meus.

Na primeira cita literal, xa nos atopamos con tres direccións no propósito de Fr. Martín. O primeiro: recoller dos beizos do pobo –que mantén a súa fidelidade a lingua–, o vocabulario falado en todas as terras de Galicia; en

segundo termo: que os seus contemporáneos fagan mais estima da lingua que mamaron, e no terceiro, concordante co segundo, sinala, ben enfaticamente por certo, cal debe ser a postura cívica diante de un feito que, a larga, criarán o complexo de inferioridade a que Ramón Piñeiro fixo crara referencia en ocasión somellante a que eu estou a vivir⁴⁴.

A segunda referencia está feita con istas verbas: “*Teño collido a péñola pra escribir ístes pliegos compadecido da mocidade galega, que tanto tempo ocupa en estudar unha lingua que ñora –refírese ao latín– por outra que non sabe –o castelán–; sendo así que na sua nativa que mamou ten os principaes fundamentos pra entender con facilidade o latín, e con mais perfeición o castelán*, si despois se adica a ise dialeito. A un rapaz galego que amosa inclinación a saber latín, débese de animar de iste xeito: «A maior parte de isa lingua xa a sabes con facer soio un pouco de reflexión a lingua galega, que falas. Percura denantes recoller moitas voces galegas, e ditos ou frases, escoitando falar a moitos, canto mais rústicos millor, e despois coñecerás o que che digo e prometo»” (§ 110).

Con carraxe ataca Sarmiento a aquiles galegos dos que íl chama “apóstatas da lingua”, que foron os que principalmente diron lugar a que eu collese a péñola pra increpalos e pra instruilos. Non digo –volve a repetir– que postos en Castela falen galego. Digo que *estén onde estiveren*, e aínda saiban dez ou doce linguas, *non deben esquecer a que mamaron*. E con razón, *por ser éla a que, ben entendida e penetrada, abre un inmenso camiño pra entender o latín, o castelán e outros dialectos vulgares da lingua latina, con facilidade*” (§ 121).

Por fin, aínda ista derradeira declaración, que ven despois da longuíssima digresión encol da “memoria”: “Dirán outros que me teño apartado do asunto de un *Onomástico etimológico de la lengua gallega*. [...] Aos demais *respondo que o fin principalísimo de istes papeis é despertar aos galegos do profundo sono no que teñen vivido deica eiquí no tocante ao seu propio idioma*. E advertilos da tiranía que se executa coa sua mocidade, facéndolles estudar o latín por meio de unha lingua extrana, que non entenden, obrigándoos a que esquezan a que mamaron” (269). Aínda Fr. Martín engadirá o seu íntimo segredo, que é o de un home que sempre estivo por encima de toda vanagloria humán: “Escribo pra meu gusto e pra miña instrucción, e pra exercitarme na *pescuda da anti-guedade, nobreza e pureza da lingua que mamei*. E ogallá tivese pensado nisto, fai agora trinta e catro anos, pois non viviría arrepentido, e sei que houbera entendido millor todo canto teño lido de outros diferentes asuntos” (§ 270).

44 *A lingua i as linguas*. Editorial Galaxia. Vigo, “Talleres Gráficos do Faro de Vigo”, 1967.

Os anacos transcritos literalmente fan innecesario calquer outro comento. Aínda que entalados nun determinado contexto –que, con todo o que digamos mais adiante, han de quedar abondosamente clarexados– son de por si sobradamente nídios pra ver o acertado camiño que Sarmiento colleu diante da realidade que o galego do seu tempo ofrecía a súa mente de estudoso e ao seu sentimento de galeguidade.

b) Doutriña lingüística

Xa dentro do contido propiamente lingüístico, Fr. Martín prantexa no seu *Onomástico* algunhas custións fundamentaes que convén ir concretando con nidia e puntual referencia.

1. A primeira e mais inmediata é a *Lexicografía*

Partindo da tesis sobor da cal está construída e ordeada toda a temática do *Onomástico*, Sarmiento repite de moitos xeitos a idea súa de que “a primeira nomenclatura que houbo no mundo somentes se intentou pra cousas da Historia Natural. E creo firmemente que o mesmo aconteceu nas demais linguas do mundo” (§ 30), pra engadir ben axiña: “Teño dito, e repito, que as «voces» da Historia Natural son as primitivas e principaes de unha lingua” (§ 33). Moito insiste Fr. Martín na estreita relación entre “as voces” e as “cousas” por aquelas desñadas. Así atopamos, en lugares distantes no *Onomástico*, istas dúas afirmacións parellas: “Todo saber ciméntase na verdadeira e propia siñificación das «voces», e no fundamental coñecimento das «cousas»” (§ 41); “non se ha de por toda a intención nas «voces». A mais principal débese aplicar as «cousas». Non separadamente «voces» sin «cousas», ou «cousas» sin «voces», senón que débense xuntar e irmandar o coñecimento das «voces» e «cousas», simul” (§ 178)⁴⁵. Seguindo fidel a iste principio, Sarmiento clasifica as “voces” de unha lingua en tres clases ou grupos: 1º voces de cousas visibels naturais; 2º voces visibels de cousas artificiaes, e 3º voces de quiscousas invisibles que formou a fantasía humán, as caes cada quen aplícalle o concepto que imaxina. Semellante clasificación persoalísima de Fr. Sarmiento é froito do seu fondo coñecimento das linguas que lle permite chegar a ista evidente conclusión: “As linguas que pasan por *cultas* abondan moito en voces da 3ª clase, e cando mais das da 2ª, pro soen estar escasas das da 1ª. Pola contra, as linguas *bárbaras* abondan en voces da 1ª clase, son escasas nas da 2ª, e están moi mermadas nas da 3ª” (§ 32). A observación feita por Sarmiento de que os nomes postos aos

45 Por suposto, o entrecomillado é meu, coa finalidade de suliñar a doutrina do P. Sarmiento.

peixes gardan unha clarísima alusión aos animaes terrestres, lévao a atinada conclusión de que “primeiro puxéronse nomes aos animaes que aos peixes” (§ 34).

Mais deixando as disquisicións teóricas, todas elas moi vivaces e sorprendentes, convén expor o camiño que Sarmiento percorría na indagación etimolóxica de unha verba calquera pra fixar a súa orixen latina. A súa doutrina queda reducida a estes principios: 1º averigua o seu actual e propio significado vulgar; 2º determina a que clase de “ cousas ” pertence o significado da “ verba ” proposta; 3º repasa mentalmente as “ voces ” latinas que sabe e son significativas das “ cousas ” de aquila clase; 4º si entre isas “ voces ” latinas tropeza con unha que casi ten as mesmas letras e a mesma “ coordinación ” coa verba proposta e que, ademais, ten o mesmo significado, xa está atopado o seu orixen, e ren mais se precisa (§§ 35-36). A dificultade está, claro é, en que na maioría dos casos as verbas trocaron seu primitivo significado e se teñen “ desfigurado as súas letras ”.

O P. Sarmiento ilustra todo ista doutrina valéndose de un exemplo, a verba *cordeiro*, que, con moito acerto e agudeza, relaciona non con *agnus*, que siñifica o mesmo, mais no se da a coincidencia das letras, extremo que o leva a propoñer a solución de (*agnus*) *cordus* (*chordus*) “ tardío ” dos tratados rústicos latinos. Nista etimoloxía naufragaron as divertidas explicacións de famosos filólogos modernos⁴⁶. Agora é cando o noso primeiro lingüista tenciona atopar as leis fonéticas, que íl, carente, naturalmente, do actual tecnicismo da Lingüística⁴⁷, explica a súa maneira (§ 40). Despois de un longo escurso feito encol de verbas como “ garrachón ” e “ garola ”, en cuia explicación emprega conceptos propios do que moito mais tarde se chamará a Semántica, Fr. Martín remata decindo: “ Eiquí pálpase a dificultade de averiguar as orixéns e etimoloxías das voces ” (§ 62).

Todo isto, tan levanmente resumido, permítenos suscribir as afirmacións feitas a iste respecto polo millor “ sarmientista ” que hoxe temos, o tantas veces mentado Profesor Pensado, quen con xusticia afirma que Sarmiento é un lexicógrafo de primeira fila⁴⁸, e anunciar algo que, a luz dos seus eruditos estudos preliminares das “ Obras lingüísticas ” de Fr. Martín xa o vamos vendo: que

46 Piel, Joseph M.: “ A propósito de um centenário: o do *Onomástico* de Fr. Martín Sarmiento (1768) ”. Separata da *Revista Portuguesa de Filologia*, vol. XV, tomos I e II, p. 4.

47 Pensado, J.L.: *Obras lingüísticas del P. Sarmiento*, I, pp. 53-57.

48 Pensado, J.L.: *Fray Martín Sarmiento: sus ideas lingüísticas*. Cuadernos de la Cátedra Feijoo instituída por el Excmo. Ayuntamiento de la Universidad, núm. 8, Oviedo, Artes Gráficas “ Grossi ”. Oviedo, 1960, p. 31.

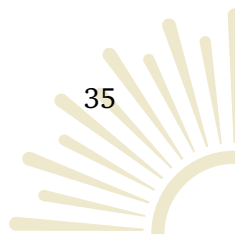
o día que íl mesmo teña feito o índice lexicográfico das voces recollidas por Sarmiento, verase entón o outo cume a que chegou o monxe bieito.

2. Os Dicionarios

Os seus inquéritos lexicográficos levaron a Fr. Martín Sarmiento ao “bosquexo de un vocabulario da lingua galega”. É unha das cousas que lle obrigan a coller a péñola, sentindo a vergoña de que a nosa lingua non teña aínda un índice do seu léxico –e supón razoadamente que os galegos do século XI, pra estudar o latín disporían de algún dístes Vocabularios (§ 84)–, mais o vocabulario que soñaba Sarmiento non sería de voces por alfabeto, senón por onomástica e nomenclator, isto é por clases de “cousas”. Iste método –asegura Fr. Martín– é o millor e o mais instructivo pra comprender unha lingua e a natural etimoloxía das suas voces (§ 85).

Pra Sarmiento o método mais instructivo de vocabularios “é colocar xuntas as cousas dunha mesma clase, explicalas alí, e por remate, formar un alfabeto de todas as voces con remisión ao sitio onde se explican. Os vocabularios que soio poñen as voces por alfabeto, non son pra instrucción, senón pra refrescar a memoria do que xa se estudou” (§ 88).

Como ben se bota de ver, Sarmiento non está falando de un Vocabulario *ad usum*, senón de algo moito máis interesante e de rango evidentemente superior. Respondendo intelixentemente ao que íl chama “moda desenfadada de reducilos todo a dicionarios”, Fr. Martín vai detrás do que íl tan acertadamente denomina *Diccionario armónico de las voces vulgares con las latinas*, cuíñas notas características expón certeira e con certa precisión de pormenores (§§ 99-104), adiantándose en mais de un século ao nacemento da Filoloxía Románica, como acreditaremos mais adiante. Non limita a súa ambición a un dicionario ou *Thesaurus Linguae Latinae*, do que tamén fai un deseño sobradamente preciso (§§ 100-104), ponderando a súa enorme utilidade xa que nos permitiría coñecer en qué intre histórico foi empregada determinada verba e deica que tempo non foi empregada con tal siñificación, extremos que Sarmiento califica de fecundo principio de crítica, de decidir un pleito, unha custión ou dúbida en materia de unhas equívocas expresións, tanto nos libros como nos instrumentos manuscritos. Sarmiento vai máis adiante e pensa, naturalmente, no *Diccionario das linguas vulgares* –o galego entre elas–, nos que cada voz vulgar tería que ter no dicionario a súa historia, coa súa raíz, as suas sucesivas siñificacións, os seus derivados, a súa antigüidade, as suas metáforas, con textos concisos dos autores que primeiro usaron dita voz na súa siñificación

primitiva, na 2^a, 3^a, etc., e na metafórica, e derradeiramente si é ou non de siñificación actual i en que senso (§ 105). E que non se diga que iste proieito é imposible. O P. Raphael Bluteau, íl soio, formou un *Vocabulario portugués e latino*, en 10 volumes en folio (Coimbra e Lisboa, 1712-1727) e –comenta Sarmiento– que “si tivese lido os autores con orde cronolóxico, pudo habelo feito como eu desexo, pois tiña habilidade e literatura pra todo” (§ 107).

Non tencioa Sarmiento que sexa obra dun autor somentes, senón de moitos, e tamén explica xuiciosamente o *modus operandi* do equipo de lingüistas espallados polo país. Tampouco atopa Sarmiento que sexa difícil a tarefa, e votándose íl por diante, sostén: “A min non me sería difícil de formar en un pliego a historia de cada unha das cincuenta ou cen voces, por min escollidas ao meu arbitrio. E xa teño feitos algúns pliegos en resposta a preguntas” (§ 109). O propio Fr. Martín cita denantes a *Quincuagena*, de Nebrija, que se reduce a ter escollido cincuenta voces e poñer a historia de cada unha.

O proieito dos *Diccionarios históricos das linguas vulgares*, tan certoiramente concebido polo sabio frade bieito é tarefa aínda non levada a termo por ningunha lingua románica⁴⁹. Ben sabía Sarmiento que tal laboura non podía ser tarefa de un home soio, senón de moitos eruditos espallados pola nación, traballando conxuntamente e sobor de un plano impreso (§ 107).

3. Toponimia

Mais o eido lingüístico millor coidado e coñecido polo P. Sarmiento é certamente o atinxente a Toponimia. O camiño que o leva a iste novo e penetrante aspecto da Lingüística é o de sempre: a Historia Natural e a Xeografía de Galicia. Estamos no miolo temático do *Onomástico*. “Somellarán inconexos os estudos de istas duas facultades” –a Historia Natural e a Xeografía–, adiantase a decir o seu autor. E deseguida resposta: “pero eu farei que non o sexan pra que necesiten da Historia Natural”. Cando menta a Xeografía quere referirse a que íl, a súa maneira, chama Xeografía “política e práctica”, e mais concretamente a Xeografía do Reino de Galicia e ao orixen dos nomes dos seus lugares, que se amosan sobor do mantelo xeográfico –ao contrario do que acontez en Castela– espaxados por todo o territorio. “De eiquí resulta que en Castela unha aldea soio ten un nome e un lugar, namentras que unha aldea de Galicia ten seis, dez, quince, dezaioito, vinte e máis lugares con nomes distintos” (§ 897, ap. 2). Namentras en Castela, o termo, pago ou herdade ocupa moito terreo, en Galicia, pola contra, “cada rincón ou palmo de terra ten un nome peculiar”

49 Niste orde de cousas o *Diccionario histórico do español* vai certamente por millores camiños.

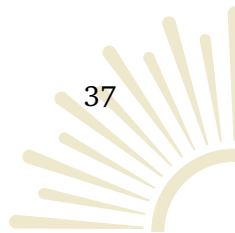
(loc. cit.). Sarmiento fai un “prudente cálculo” e pensa que “habará en todo o reino de Galicia 100.000 nomes xeográficos separados, aínda que non distintos, xa que un soio nome aplícase a infindos lugares (§ 398). Pensa Sarmiento que con ocasión do Inventario mandado formar por Real Decreto de Felipe IV, perdeuse a millor ocasión pra facer un catálogo de todos os lugares xeográficos de Galicia, de todas as voces galegas, ocasión –engade aínda– pra recoller infindos materiaes pra unha Historia Natural e Xeografía do Reino de Galicia⁵⁰. Fr. Martín entende por “sitio xeográfico” “todo nome de cidade, vila, aldea, lugar, termo, pago; montana, monte, montiño e outo; val, río, fonte, lago, lagoa, mar, via; castro, solar, partido, arcedianato, arciprestazgo, xurisdición, etc.” (§ 402). A maioría de ises nomes dos sitios xeográficos “fúndanse sobre cousas da Historia Natural” –torna a repetir–, de xeito que “si ésta non se sabe, mal se poderán saber os orixens de ises nomes, e seguiranse mil erros si se confunden”.

Referíndose de xeito ben dereito a importancia que o noso monxe bieito lle confire a obra que trai entre máns, afirma, unha vegada máis, o fin que persigue: “Como o meu principal fin nistes apuntamentos é descubrir os tesouros que encerra o idioma galego, pra que a mocidade e os barbados de Galicia se adiquen a cultivalo, apuntarei eiquí a etimoloxía de moitos sitios xeográficos de Galicia” (§ 401).

Sarmiento –aínda que confesa que ten poucos materiaes– coñece ben a procedencia etimolóxica dos topónimos galegos. Hainos antiquísimos e anteriores aos romanos en Galicia; uns serán orientaes ou primitivos: ou serán gregos ou célticos. En canto a ístes adiviña a súa pegada por terras de Bergantiños e Betanzos, e reconece a presenza nos topónimos do sufixo *-briga* (§§ 403-408). Praos topónimos posteriores, Sarmiento supón que a maior parte teñen ascendencia latina, outros son nomes suevos e góticos que se corresponden coa entrada en terras de Galicia dos suevos e dos godos, pobos que, a semellanza do feito polos romanos, tamén íles puxeron algúns nomes aos lugares por íles ocupados. Derradeiramente, Sarmiento reconece a existencia na toponimia de nomes xa galegos dende o seu orixen, cando os galegos, “usando xa da súa lingua vulgar, puxeron outros que son máis fáciles de entender, e polo común son derivados de voces latinas” (§ 409).

Fr. Martín Sarmiento madurou con moita fortuna un “sistema” pra que todos os topónimos galegos fosen distribuídos por “clases”, co gallo de promover a

50 Fr. Martín está en contra do dito inventario, do xeito como foi levado a termo e das “riquezas escandalosas” que se formaron co gallo da tal empresa (*Onomástico*, § 400).

intelixencia e axudar moito a memoria. Ao seu xeito, ordeou os nomes xeográficos de Galicia nas seguintes “clases”:

- 1^a. Nomes de Historia Natural, exceptuando os da Botánica.
- 2^a. Nomes tomados dos vexetaes.
- 3^a. Nomes impostos pola disposición do terreo.
- 4^a. Nomes impostos pola veciñanza de outros obxetos.
- 5^a. Nomes que se refiren ao fundador ou poseedor do sitio, si foi romano.
- 6^a. Nomes que se refiren ao fundador ou poseedor, si foi suevo ou godo.
- 7^a. Nomes que se refiren ao fundador ou poseedor, si foi galego posterior.
- 8^a. Nomes de lugares marítimos, que aluden a cousas do mar.
- 9^a. Nomes que aluden a algún edificio antigo ou moderno.
- 10^a. Nomes varios, que non entran en ningunha distas clases (§ 410).

Pasaron máis de dous séculos e o “sistema” ideado polo P. Sarmiento –totalmente descoñecido polos lingüistas, ao menos deica a edición do *Onomástico*, en 1923, polo Dr. Lago González, feita de xeito tan humilde como os folletóns dun modestísimo xornal dunha pequena cidade episcopal– está en pé; mantense con un vigor realmente abraiante, xa que, sin télo a vista, os investigadores doxendía, nos seus inquéritos seguen as liñas esenciaes do mesmo. Quen primeiro suliñou a “penetrante orixinalidade” da obra e do sistema do noso frade bieito foi o eminente Profesor portugués, tan amante da cultura galega, Dr. Rodríguez Lapa, ao recensionar –fai agora corenta e seis anos– a obra do Prof. alemán Georg Sachs, *Die germanischen Ortsnamen in Spanien und Portugal*, Jena-Leipzig, 1932⁵¹. Despois de Rodríguez Lapa, os Profs. Piel e Pensado –o millor coñecedor íste da obra total de Sarmiento– destacaron, como veremos, os anticipos da doutrina do frade bieito no campo da Filoloxía Románica.

O desenrolo dos 10 apartados sinalados no “sistema” toponímico ideado (§§ 411-459) e a súa exemplificación constituíe de feito a materia fundamental do *Onomástico*, pola banda da Toponimia. Quédalle aínda ao noso frade moito pano que cortar porque, deseguida, métese polos eidos da onomástica propiamente tal, buscando a etimoloxía dos nomes de persoa, comezando polos de orixen latino, primeiro según o orde natural de nacemento, seguindo logo polos que tomaron os seus apelidos de algún “mixto da Historia Natural” –entre os que situa o do P. Feixoo (§§ 612-617), seu grande amigo–, sinalando tamén a procedencia da propia toponimia de moitos nomes (*Magallaes*, por exemplo), os nomes de persoas terminados en *-ans*, que veñen dun xenitivo *-anis*, aos que asina ascendencia gótica (§§ 501-512), ou de aqueles outros apelidos que ten a

51 Cfr. *Boletín de Filología*, II (1933), pp. 173-180.

sua orixen nun topónimo xentilicio, como *Vasconcelos*, en Portugal, ou os de *Céltigos*, *Suevos*, *Godos*, *Francos*, *Vascones*, en Galicia (§§ 631-635). Disertación ísta longa e por demais atinada, salvo algunhas pequenas cousas, que aproveita pra facer algún ataque a fondo contra das coñecidas elocubracións dos xenealoxistas, aos que Sarmiento, home tan do século XVIII, ten unha xenreira que aleda a pesadume da maciza prosa, empedrada de nomes e carregada de erudición etimolóxica e libresca.

É forzoso deixar de lado moitas outras cousas, algunhas sumamente chuscas, pra poder abrirse camiño na frondosa carballeira da abrumadora erudición, coas suas coñecidas digresións, que Fr. Martín amosa na sua obra pra poder ofrecer aquilo que, de xeito moi dereito, atingue a materia que está a tratar preferentemente.

4. *Alethophilo*

Dentro da sua natural modestia, Sarmiento ten conciencia cabal do que está a facer pra honra de Galicia a prol do coñecimento e do estudo da sua lingua. Nunha ocasión, ao menos, afirma que certas cousas son invención sua. Pero tamén se decata de que il soio é un adiantado, que puxo os cimentos dunha grande e fermosa obra que é mester continuar por camiños ben sinalados de antemán, si de verdade se lle quer por remate a tarefa por íl comenzada. Sabe tamén que neste empeño xógase a salvación ou a perda definitiva de un tesouro: a lingua e a diñidade e supervivencia da conciencia colectiva do pobo que a fala. Estamos co noso mestre Filgueira Valverde cando di que Sarmiento “foi o primeiro de un tempo novo”, que “tivo conciencia do que denantes ninguén entre nos tivera”. Frente a outros galegos insignes que, ao seu xeito, defenderon e honraron a Galicia, “Sarmiento foi o seu «entendedor», dando a ista verba o seu valor bisémico, de enamorado a maneira medieval e de comprendedor i esculcador das nosas realidades. Entendendo a Galicia, amorosamente, albisou o seu porvir e matinou a sua reforma”⁵².

Sarmiento –ísta sera a fermosa lección que todolos lectores adprenderán nas suas obras, cando todas elas estén publicadas– foi, sen dúbida, o primeiro gran pensador galego que chegou a abranguer coa sua mente poderosa e co seu corazón de “gran galego”, a realidade de unha Galicia total, “nada que pertesece a ela era alleo a íl”: a terra, o mar, o home, a sua historia. Sobre todo o home total: o pobo. “E, por baixo e por riba de todo –repetimos co benquerido mestre–

52 Filgueira Valverde, Xosé: “No centenario: o P. Sarmiento e a fala galega”. *Grial*, núm. 38, outubro, novembro, decembre de 1972, pp. 385-393.

a fala, como espello do que o pobo foi, como sino do que é, como monición e seguranza prao vindiouro. Este facer da fala o eixo do seu pensar e o cumio da sua sabencia, e o que fai dil o fulcro da renacencia galega”.

Il puxo nise camiño a primeira pedra, explicou soberanamente a primeira lección maxistral. Pero era mester froitificar ista semente, proseguir o seu camiño. Pra ista grande empresa –penso que mirándose un pouco íl mesmo no espello– ideóu a figura do *Alethophilo* (= *Veritatis amator*), cuias circunstancias vai despaciosamente sinalando: “fillo de un cabaleiro noble de Galicia, e de un maiorazgo de 3.000 ducados ao ano. Supoño que é o primoxénito, e que seu pai lle díu unha noble educación, o puxo nos estudos acostumados. Supoño que sabe medianamente a lingua nativa galega, que sabe o idioma castelán e o latín. Supoño que estudóu Artes, e que tendo encetado un pouco de Xurisprudencia, enfadouse de tan árido e espiñoso estudo, e adicouse a Teoloxía e as Letras Sagradas uns tres ou catro anos...” (§ 655). Supón mais: que ao entrar nos vinte e un anos lle morreu o pai; e que ao deliberar en tomar estado, escolle o estado eclesiástico secular, e deixa que seu irmán segundo usufructúe o maiorazgo e se case... (§ 656).

“Así supoño –engade Fr. Martín– que *Alethophilo* vive en boa armonía cos seus, e soio vivirá si o que conservou pra si o conserva e administra por si mesmo. Tendo xa bastante con que pasar, e achegado algunha renta simple, ben da sua casa, ben por outro lado, temos xa a *Alethophilo* un sacerdote sin cura de almas alleas, sin cuidados de familia e sin emprego que lle estorbe o estudo, e con 2.000 ducados fixos anuaes e de por vida. Agora tócame a min –remata o P. Sarmiento– cómo os terá de empregar ben, en beneficio do público, en honra de Galicia, i en adiantamento da sua afición literaria” (§ 663).

Veleiqué un apretado resume:

Alethophilo ten traballo pra 20 anos, e comezará por mercar libros do seu gusto, e de toda clase de literatura i erudición, non todos dun golpe, senón cada ano. Non leerá nin mercará ningún libro de xenealoxías nin de Armas ou Blasóns (§ 664). Sarmiento recomenda algúns libros: a *Corografía portuguesa*, de Antonio Carballo da Costa, presbítero, (Lisboa, 1706), porque no primeiro dos tres tomos de que consta está todo íl adicado a provincia de Entre Douro e Miño, ou da chamada Galicia Bracarense; o *Vocabulario portugués e latino*, do P. Raphael Blouteau (Coimbra e Lisboa, 1712-1727, 10 vls. en folio) é indispensable, pois suplirá por un vocabulario galego, sin esquencer a sua moita erudición; Nebrija, Aldrete e Covarrubias, e un Dicionario académico da lingua castelán; prao latín o *Dictionarium octolingue* de Ambrosio Calepino e o

P. Lorenzo Chifflet (Lyon, 1681), e sobre todo o *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, añadido polos bieitos de Paris (1733-1736); un *Arte e Lexicon* da lingua grega; o mesmo de francés e italiano; o *Cronicón* de San Isidoro e todas as súas obras; o *Cinco obispos* e os *Cinco Reis* de Sandoval, a *Historia* do arzobispo don Rodrigo e a súa *Historia de Tuy*; a Crónica do P. Yepes; a *Crónica general de España* de Alfonso X o Sabio; todas as *Crónicas* reais seguidas e as *Historias* das Ordes Militares. Son indispensabels Ambrosio de Morales, Garibay e o P. Mariana. Tamén son precisos libros de Xeografía, refírese aos xeógrafos xeraes, de Historia Natural e de Botánica (§§ 664-698).

Pensa Sarmiento que co traballo que propón, “conseguiranse materiaes dunha vegada pra sempre”.

Somentes despois de ter feito as xornadas que Sarmiento propón a Alethophilo, xa de volta, ha de pensar en mercar libros de xenealoxías e blasóns. En verbo disto escribe: “O primeiro que ha de ter é o Nobiliario do conde don Pedro, coas notas de Faria, Lavana, Mothelo, etc. Molina, *Descripción de Galicia*, debe de terse, mais hase de leer no asunto con moita reserva. O Bispo don Servando, que soio anda MS., e con Seguí, nin se ha de ter nin se ha de leer, e si se tivese, sexa pra saber o orixen de mil fábulas e mentiras. Os dous tomos do *Nobiliario* de Haro non son malos, pero xa non se lle da creto nos tribunaes. Vasco de Aponte, que escribiu en galego, debe de terse, como tamén Xerome de Aponte e Argote de Molina. Nada do de Pellicer e do de Rodrigo Mendez da Silva, que escribiron fundados en don *Servando* e nos cronicóns, e así todo vai en falso. Será do caso que Alethophilo teña ao xa citado *Francknan* para que conte os 1490 escritos de xenealoxía de España. Alí hai moitos de Galicia, e en partes hai crítica de algúns. Gándara, en folio i en cuarto, é mal necesario. Poderán terse léndoos con crítica. Sota, Príncipe de Asturias, é unha maula; pero son útiles os instrumentos que cita ao final. Ha de terse todo o de don Luis Salazar, porque na casa de Lara pon os instrumentos xustificativos. E abonda o dito pra cautela” (§ 711).

E voltando as angueiras de Alethophilo, recomendará aínda outras xeiras dentro de ísta mesma actividade lingüística. Lembremos xiquera as máis sobranceiras:

Endexamais deixará da mán –di en primeiro termo– o estudo da lingua galega, en toda a súa extensión e de todo os países.

“Terá cadernos aparte, nos que irá pondo verbos, nomes, frases e refráns, según os vaia ouvindo, e sempre preguntando pra ouvir máis a vellos, vellas, nenos, rústicos, e pouco ou nada aos que, sin saber o galego, gábanse de «castelanizantes». Non ha de pasar ano sin facer algunha xeira, grande ou pequena,

por Galicia, de xeito que aos corenta anos poida afirmar que non hai corruncho en Galicia no que non teña estado e onde non tivese feito algunha observación. En cadernos aparte escribirá todas as suas xeiras, grandes ou pequenas, co día, mes e ano no que as comenzou e rematou” (§ 665). “Neses mesmos cadernos apuntará todos os lugares, aldeas, cidades, etc., por onde pasase, coas distancias entre si e aínda con algunha nota dos rumbos. Entre esos lugares debe poñer os ríos, pontes, barras, calzadas, lagos, montes, vales, etc., cos que tropece na xornada. Ha de distinguir parroquia e anexo. A istas xornadas eiquí e alá, escritas da maneira dita, chamará *fragmentos xeográficos de Galicia*” (§ 666).

A Sarmiento parécelle oportuna a cidade de Santiago pra que *Alethophilo* fixe a súa residencia, porque alí hai librerías, arquivos e literatos pra consultar, ademais da facilidade pra facer vir libros de Madride e de outras partes, e tamén pola comodidade de facer desde alí as suas xornadas a todas partes (§ 670). Dende Santiago solicitará que lle deixen sacar copias das parroquias, anexos, pías e mosteiros que hai en todo o Arzobispado, co orden por arcedianatos, arciprestazgos, parroquias, etc. No tempo oportuno fará as catro xornadas a Mondoñedo, Lugo, Ourense e Tui, pra facer o mesmo. Tamén, ben por si mesmo, ben valéndose de algún amigo, solicitará copia en Astorga das freiguesías do Bispado, especialmente das que ten no reino de Galicia. Derradeiramente, tamén sería comenente ter copia das freiguesías de Oviedo e de Zamora. Diste xeito e co tomo, xa dito, da *Corografía portuguesa*, xa terá *Alethophilo* todas as pias bautismales de Galicia e dos bispados limítrofes (§ 671). Con elas formará un *Indice alfabético universal*, con referencia ao número que teñen no seu respectivo.

Ista colección de freiguesías será o material de fondo pra Xeografía de Galicia, sin o cal nada se pode escribir con fundamento. É tamén indispensable outra colección de todos os lugares xeográficos que non teñan pila, pero que teñen uns nomes “revesados” ou singulares. Istos son os que principalmente han de dar luz pra averiguar a antiga Xeografía de Galicia, da Edade Meia e dos instrumentos, e sobor de todo os apelidos das familias galegas. Fr. Martín exemplifica, de xeito moi agudo, a doutriña exposta con explicacións que non sempre saben todos (§§ 673-676). Non será posíbel facer ben unha colección senón preguntando nas mesmas feligresías, ao transitar por elas, todos os nomes dos sitios particulares, e apuntando os nomes que non sexan moi comúns.

No relativo a Historia Natural e a Botánica, estudarase todo, peregrinando, preguntando, escribindo, recollendo. Han de recollese todos os nomes de animais, aves, peixes, mariscos, conchas, insectos, anfibios, terras fósiles, minerais, etc. Tamén os nomes de vexetaes, árbores, arbustos, planta, herba, frolo,

froito, semente, etc. Aconsella a formación de gabinetes cos “mixtos” da Historia Natural e de herbarios secos, recollendo, ademáis, toda clase de semente, con indicación de lugar, día, mes e ano.

Logo pasará a recoller as antigüedades, que aínda se conservan, ou en pedras ou en metaes. Son particularmente interesantes as súas indicacións relativas as inscricións. Cos especialistas nistas materias penso que ben merecen que se copien literalmente: “En materia de inscrición hai moito que recoller e sobor de isto débese poñer especialísimo cuidado, e ten de facerse singular estudo. En Galicia, polo pouco que alí vin, hai inscricións de todos os tempos. Hai inscricións *romanas purísimas*. Hainas do tempo da decadencia do imperio. Hainas *suevas* e *góticas* anteriores a perda de España. Hai moitas anteriores ao ano mil, e moitas máis posteriores a ise tempo deica que se acabou o carácter gótico. Todas en latín. Hai moitas latinas con caracteres casteláns ou franceses. Hai infindas en lingua galega. E son sin número as que hai modernas, desde 1500, en lingua castelán” (§ 681).

Considera, con razón, fatuidade creer que en Galicia hai inscricións *arábigas* ou *hebreas*. E párase a informar a *Alethophilo* dos sitios que poderá sospeitar que hai inscrición. Penso que está referíndose aos *petroglifos* cando fala das inscricións que se atopan nos penedos dos montes outos e castros que se acostuman a chamar *letreiros*, ou por razón dun antigo sartego ou de algún castelo antigo, ou pra denotar que era o termo ou marco de dúas ou tres xurisdicións distintas. Niste caso atopámonos eiquí con unha das primeiras alusións literarias aos chamados por noso inmorrente amigo Ferro Couselo *Petroglifos de término*⁵³. Aínda volve, máis adiante (§§ 685-686), a falar das *inscricións romanas* e das inscricións dos montes e dos castros. Tamén se lembra das inscricións que están a beira do mar e dos sepulcros da Lanzada. As dos pontes, ermidas vellas e as dos mosteiros. *Alethophilo* recollerá todos os *letreiros* que se achasen en pedra, madeira ou metaes (§§ 686-693).

Fala logo das *mámoas*, pola forma de teta que teñen, que se atopan nos agros e nas serras, “onde os romanos queimaban os cadavres”. Outros chámanlles *minas*. “Ao ir de Carreira a Corrubedo hai unha grande campía, chamada *Campo das Minas*; pasei –dínos– por ise sitio e vino inzado de mámoas, unhas inteiras, outras xa socabadas” (§ 684).

Adiantándose a calquer reparo que se lle poña ao seu programa polas “dificultades” que se lle sinalarán, escribe: “Eu non me espanto de razóns. A maior

53 Ferro Couselo, Xesús: *Los petroglifos de término y las insculturas rupestres de Galicia*. Orense, Tip. “La Región”, 1952. Tesis doctoral do autor.

dificultade que hai será un *Non querer*, e a «pápara» cantinela de Galicia: *Non, señores; acá non facemos iso*. Nada propoño eiquí que non teña feito eu; e aínda que non con tanta extensión, con bastante en comparanza do pouco tempo que andiven por Galicia, e moi de paso. Con *seis anos* que eu estiven en Galicia, e con meios e liberdade pra viaxar de eiquí pra alí, recollería todo o dito e moito mais. ¿E qué non poderá recoller *Alethophilo* empregando vinte anos? (§ 693)”. Evidentemente, eiquí Sarmiento estase lembrando prao seu adentro das súas “Xornadas”, especialmente das feitas nos anos 1744 e 1755, que xa chegaron a ver a luz das empresas⁵⁴.

Aínda lle encomenda Fr. Martín a *Alethophilo* que faga outro “caderno” cos nomes de lugares e os que o P. Carballo da Costa chama *solares* na súa *Corografía portuguesa*, dos que fará un índice alfabético universal, que comparará con outro índice alfabético universal dos lugares, apelidos e solares galegos, pra, cotexándoos, poder *Alethophilo* exercer toda a súa crítica, “sin faltar a verdade nin en un punto”, tendo presentes oito regras xeraes, moi duras por certo, polas que se fai moi dificultoso alcontrar en Portugal apelidos que non sexan de procedencia galega⁵⁵.

Agora xa soio lle falta a *Alethophilo* acudir a lectura dos instrumentos antigos, tanto impresos como manuscritos. Sarmiento, moi atinadamente, recomenda a utilización dos apéndice documentaes, tocantes a Galicia, contidos na *Crónica* do P. Yepes, que terán de ser lidos *verbo ad verbum* e con moita reflexión, polo caudal inmenso de noticias que néles se atopan pra poder escribir algo sobor da xenealoxías e apelidos galegos.

O Profesor Filgueira pon en linguaxe actual as materias contidas nos “cader nos” o “ficheiros” recollidos por *Alethophilo* –que está claro, ao meu ver, que ven a ser o autorretrato⁵⁶ de Fr. Martín Sarmiento– e reduce a esquema sinxelo todo o pormenorizado “plano” que o frade bieito lle sinalara díste xeito:

1º. Lingua. Etimoloxías.

2º. Xeografía. Toponimias.

3º. Historia Natural, as “voces”.

54 Cfr. supra, notas 18 y 22, referidas aos ditos “viaxes” e aos seus editores, Pensado e Sánchez Cantón.

55 *Onomástico*, pp. 192-193 e 204-206. Hai dous momentos no *Onomástico* nos que Sarmiento amosa a súa lusofobia máis aspera levado principalmente polo desprecio que no país irmán se ten feito dos galegos. Vid. pp. 204-206.

56 Véxase senón aquelas manifestacións nas que el retruca diante das dificultades, decindo que non se lle diga que o que propón é imposible, e se remite ao que íl fixo en soio seis anos. Por iso pode decir que non manda sen que íl non teña feito.

- 4°. Inscripcións, moedas, pesos, medidas, datas, épocas.
- 5°. Filiación e folklore (o que íl decía “fórmulas y costumbres singulares”).
- 6°. Diplomática (cun apéndice persoal de firmantes de instrumentos, cos oficios) (§ 702).

Como vemos, novamente a fala en primeiro termo. Toda a laboura inmensa de Sarmiento arrinca da lingua e a ela volta sempre.

Como froito madurecido do traballo feito da maneira proposta no seu plano, “a pouca costa”, poderán saír as seguintes obras: Un *Arte*, ou gramática e un *Diccionario* da lingua galega, con outro *Diccionario etimolóxico*, que reduza todas as voces ao latín; unha *Descripción xeográfica do Reino de Galicia*; unha *Historia Natural de Galicia*, e derradeiramente outra obra en dous volumes, adicados un as *Inscripcións e antigüedades*, e outro as *Moedas ou medallas*. En total cinco obras que, no xuício de Fr. Martín, autor da proposta instrucción, serían un verdadeiro “tesouro” (§ 699).

Sarmiento, que tanta antipatía amosou polas falsedades e fabulacións dos xenealoxistas, recoñecía o interés e a importancia de ista ciencia e propuña a Alethophilo a formación dun volume coas *Xenealoxías de Galicia*, fixas e certas, dos apelidos e do seu orixen, coas suas armas e blasóns rectificadas e de algúns puntos históricos máis singulares, tanto seculares como eclesiásticos.

Fr. Martín, home do seu século, comprendía ben que pra unha tarefa tan ambiciosa non bastaba un soio Alethophilo. Por iso mesmo non se opuña a que houberse unha ducia de Alethophilos espallados, ou que, xuntos en algunha parte como nunha Academia, traballasen encol duns mesmos principios e pra un mesmo fin, aínda que íl, como é ben sabido⁵⁷, non era partidario de que “moitos entendimentos se alistasen nunha cofradía”.

5. Aspectos metodolóxicos

Xa quedou dito mais atrás que a finalidade docente é a motivación esencial que latexa –parellamente a centífica– ao longo das páxinas do Onomástico. O propósito de Sarmiento ao escribir a súa obra é ben claro: estudar, defender e salvar a vida da súa lingua, da lingua do seu pobo. O seu amor a ciencia e a terra nativa imponlle isa honrosa e gasalleira obriga. Por outra banda, Fr. Martín ten fundamente grabada nas suas entranas unha doorosa experiencia de neno: os días da súa entrada na escola. Il –como todos os nenos galegos do seu tempo– foi criado na lingua materna, con todas as suas fermosas e ricaces vivenzas dun neno. A lembranza margurenta de ises primeiros pasos na súa pretendida

57 Refírese a súa oposición a Academia de Agricultura fundada na Cruña.

“formación” –cecais a verba máis xusta a de “deformación”– acompañao de por vida. Agora, home maduro, culto, oráculo de tantas mentes preclaras como as que porfían por entrar na súa celda conventual, onde vive soio e ledó, consagrado ao estudo, faise ista pregunta: “¿Non será desatino facer estudar de memoria a un neno galego *betula*, -ae, *el abedul*, si non ten idea nin de *abadul* nin de *betula*? Pola contra, ¿si se lle enséña co dedo o arbore *bidueiro* e se lle di: iste arbore ven do latín *betula* e *betulario*, e o castelán *abadul* ven da mesma raíz *betula* ou *betulla*, non collerá de memoria *betula*, *abadul*, *bidueiro*, como tres nomes dun arbore soio, que ten visto e palpado?”. Por iso remata con ista conclusión acusatoria, denunciadora: “¿A qué ven, pois, mortificar aos nenos tantos anos, si non se pensa en ensíñalos ben?” (§ 5).

Il mesmo nos da a resposta: “Ningún –(mestre)– que non saiba a lingua galega con bastante extensión, poderá ensinar ben o latín a un neno galego. Inculcaralle o castelán e o latín, mais nin un nin outro idioma comprenderá o neno si, mediante o seu idioma vulgar, non se lle amosen as cousas co dedo” (§ 6).

A súa argumentación sigue increscendo e abranguerá as máis nimias consideracións. Fr. Martín, polígrafo eminente, sabe agora que: “O *Arte* de Nebrija foi escrito pra que os casteláns estudasen a lingua castelán e latina. Teño un *Arte* de Nebrija que se imprimiu en Francia pra que os nenos franceses estudasen o latín. Pero non está a explicación en castelán, pois sería ridículo, sinón en vulgar francés que xa sabían os nenos. O mesmo digo do *Arte* do P. Pereira, que escribiu pra que os nenos portugueses estudasen o latín. A súa explicación está somentes en portugués, e sería ridícula en castelán” (§ 8).

Sobor de istas premisas certas, fai a súa proposta: “Que o vulgar *Arte* de Nebrija que se reparte aos nenos de Galicia pra que estuden o latín, é insuficiente pra isa finalidade. Debía, pois, imprimirse un Nebrija, e os demais libros de gramática coa explicación escrita en galego, e debíase explicar tamén a boca –oralmente, ben se entende– nése mesmo idioma que saiban xa os nenos” (§ 9).

Sarmiento, que, ademais da cultura fabulosa que atesoura, ten o poder da dialéctica escolástica, sai, de inmediato, ao paso, anticipándose aos reparos. Primeiro: “Dirán que con o *Arte* vulgar estúdanse ao mesmo tempo dúas linguas, castelán e latín. Eu digo que non se estuda ningunha, porque non se emprega a lingua coñecida que poida unir e ligar as dúas. O fin principal é estudar a lingua latina. ¿E quen non ve que poderá un neno galego sair excelente latino e gramático, sin embarazarse coa lingua castelán? ¿Non hai, sin éla, en

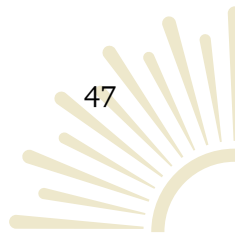
Portugal, Italia, Inglaterra, Alemania, Francia, etc., excelentes latinos? I eu penso que os hai, porque somentes se lle ensinou o latín no seu idioma vulgar respectivo” (§ 10).

Segundo: “Responderáse que é preciso e útil que os galegos estuden a lingua castelán. Pero non coido que pra iso sexa preciso o *Arte* de Nebrija, non explicandoo *simul* no idioma galego. De tantos como en Galicia saben o castelán, ou endexamais viron o *Arte* de Nebrija ou somentes o viron confusamente. Os galegos de forma (*sic*) non saben o castelán polo *Arte* de Nebrija, senón polo comercio cos casteláns, e despois pola lectura de bos libros” (§ 12).

Terceiro: “Outros dirán que o meu plano e quimérico, pois non hai voces galegas pra maior parte dos nomes latinos, nin se saben os nomes latinos, que corresponden a maior parte das voces galegas”. E novamente resposta Sarmiento: “Do mesmo xeito tampouco se poderá explicar o latín en lingua castelán, pois hai infindas voces casteláns que non se lles sabe a correspondente en latín” (§ 13). I engade aínda pra remachar ben o argumento: “Digo que non se lles sabe, pero endexamáis diréi que non se lles poida saber, tanto en castelán como en galego. Polo cual iste defecto non é das dúas linguas, senón dos que as ensinan, e aínda dos que as falan. Sei que a lingua castelán é fecundísima en voces, e –tamén sei– que en nada lle é inferior a lingua galega. Non falo das voces escritas, senón das voces que actualmente se falan”. Ben sabe o noso Fr. Martín –e ben se doi délo– que: “É pouco, ou nada, o que hoxe se escribe en galego; pero hai moitos carros de instrumentos galegos en Galicia, que foron escritos en galego deica os tempos de Carlos V. ¿E por qué as voces casteláns escritas denantes de aqueles tempos, han de pasar por casteláns, e non han de pasar por galegas as que se atopan nos escritos galegos anteriores a Carlos V?” (§ 14).

Niste punto hai abondosos aspectos que se fai obrigado comentalos, aínda que seña lixeiramente. En primeiro termo, a declaración palmaria da igualdade, en canto a riqueza léxica das dúas linguas, a galega e a castelán, como linguas faladas. No plano literario as cousas cambian, desventuradamente, porque o galego, no século XVIII, non se cultivaba. Non temos unha literatura en galego, mais a lingua está viva, latexante, o mesmo nos beizos do pobo que nos vellos documentos conservados.

Ninguén, no seu tempo, coñece como Sarmiento a situación lingüística de Galicia, os males que a lingua padece, os aldraxes que sofre de propios i extraños. Ninguén tampouco como íl pra poñer remedio eficaz ao problema. Fr. Martín lembra os seus días de neno e sabe que a escola do seu tempo representa non a

salvación, senón a agonía da fala nativa. Aínda pasados os anos, lémbrese ben de que a fonte limpa e cantareira da súa fala de neno foi abafada no mesmo lugar –a escola– no que debía de ser arriquecida, fortificada e louvada. Pra que os nenos galegos –de entón, de agora e de sempre– non pasen os sufrimentos que il padecíu, pide o primeiro, denantes de todos nos o “Galego na Escola”, ou millor, dito ao seu xeito, unha Escola en Galego.

Clarexemos un pouco ístes conceptos: O segundo sintagma “Escola en Galego”, ten un significado máis amplo que o primeiro “Galego na Escola”. A pouco que se repare, a 1ª frase ou sintagma pode quedar reducido ao estudo do galego na escola simple e sinxelamente; o 2º, a “Escola en Galego”, supón, sin dúbida algunha, que todas as materias discentes se den en galego. Eu penso que Sarmiento gustaba máis de ista segunda interpretación.

Prao conqurimento da “Escola en Galego”, Sarmiento propón que: “En cada cidade ou vila de Galicia tería que haber algúns –(mestres)– que se adicasen a ensinar aos nenos a lingua galega con extensión e propiedade” (§ 193).

Fr. Martín, precursor de Rousseau e de Lock, como está longamente probado concibe a Escola Galega como algo vivo, operante, comunicativo. Pra ista Escola Sarmiento deixa ben sentado cal ha de ser a súa Didáctica. Veleiquí os postulados funcionaes:

1. Nin memoria nin libros. Non se lles fará “estudar cousa algunha de memoria que é o coco e o espantallo que aos nenos lles fai ter odio a toda clase de estudos” (§ 193). Máis adiante insistirá en que “é tiranía facerlles estudar de memoria e –tamén– o que comecen polos libros” (§ 201).
2. Iste sistema de ensino duraría “soio un ano pra que cada neno, por vía de entreteñimento, xogo e conversa, sinalándolles co dedo todas as «cousas visibels» do país, e dándolles os nomes galegos que alí se soubesen, ou os que se usasen en outros «paises» de Galicia” (§ 193).

“Niste caso –precisa Fr. Martín– os mesmos rapaces buscarían a retesía e traeríanlle ao mestre as «cousas» cuio nome (= «voz») querían saber. Traerían froitas, froitos, graus, follas, froles, erbas, paxaros, gusarapos, peixes, cunchas, mariscos, etc.”.

“O mesmo debería facerse coas cousas «artificiaes», cos xogos e enredos. Pouco importa que non se soubesen os nomes galegos pra todas istas cousas. Cando menos sabíanse os que había, e cada cal, co tempo, poderá pescudar mais” (§ 194).

3. O feito de que os nenos sexan moi preguntóns e amigos de saber é un sinal admirabel. A ístas –si hai que as discerna– débese dirixir particularmente o ensino, pois querer saber é o millor meio pra conquistar o saber (§ 197).
4. Ao falar das “cousas visibels”, Sarmiento amosa, unha vegada máis, a súa preferencia pola Historia Natural, non soio como ciencia, senón tamén como vía de coñecimento. Vexamos isto sin presas:
 - a) “Niste caso –volvemos a repetir a cita– os mesmos rapaces buscarían a retesía e traeríanlle ao mestre as «cousas» cuio nome (= «voz») querían saber. Traerían froitas, froitos, graus, follas, froles, erbas, paxaros, gusarapos, peixes, cunchas, mariscos, etc.” (§ 194).
 - b) O millor xeito de “inclinarse aos rapaces cara a Historia Natural do seu país, sin libros, está soio en ensinalarles a súa lingua nativa con extensión, e tamén en sinalarlles as «cousas» co dedo...” (§ 197).
 - c) “Apalpando as «cousas» da Historia Natural –engade noutro lugar– e sabendo xa os nomes galegos, –e isto sin estudar de memoria– tampouco será mester estudar de memoria pra ir sabendo os nomes latinos, casteláns, etc.” (§ 202). Sarmiento lembra eiquí os “enredos” que fan os nenos co *sabugueiro*, coa frol da *digitalis*, etc.
 - d) “Sobre iste pe insisto en que, pra que os nenos galegos fagan unha «tintura» de Historia Natural do seu país, é tiranía facerlles estudar de memoria e que comecen polos libros” (§ 201). Os libros virán despois, si han de seguir Letras.
 - e) Noutro lugar, Sarmiento –seguindo nísta mesma liña da Historia Natural– preguntase: “¿Qué cousa máis facil de conquistar –si se quere de veras– que á volta de tantas «voces» que xa saben os nenos por propia inclinación, saiban outras infindas mais, si nos seus siñificados se lles fai patente algún uso ou propiedade do seu gusto?” (§ 207). Mais abaixo engade: “Como os nenos son tan larpeiros, tíranse a todo pra comelo. De isto tense ocasionado infindos danos, e aínda mortes”. A conclusión do frade bieito é tremendamente categórica: “A ñorancia que os pais e mestres teñen da Historia Natural é a causa de todo”.

Nos dous supostos –plantas vulnerativas e plantas venenosas– Sarmiento fai atinadas consideracións didáctico-lingüísticas, sin matar por iso o que hai de xogo e divertimento en todo o que fai relación cos usos e costumes do pobo. Sarmiento níste intre doise da “ñorante credibilidade” dos pais que, pra retraer aos fillos de que anden por fora da casa, trasmíténlle aos fillos a creenza do suposto veneno das zarzamorras. Xa vello, na súa

celda do convento de San Martín, Sarmiento –rompendo dous longos afastamentos da terra nativa, a do espacio e a do tempo– lembra os días felices da súa nenez ao rematar o parágrafo: “Ao contrario, as moras dos morales é a maior lambetada dos nenos” (§ 209).

- f) Sarmiento chega a máis; pensa no froito lingüístico que praos nenos depararía un museo de Historia Natural do país galego, nos seus tres reinos, dentro da Escola, o mesmo cando pensa que nun ano como tempo sobrado pra adequerir o neno unha “tintura” de ista cencia (§ 191), como cando nos fala da abondosa colección –“que en tan pouco tempo fixen”, confesa– que ten na súa celda conventual (§ 190). Cousa, como é ben sabido, de tanta actualidade nas nosas escolas e mesmo tema doado pra concursos escolares encol da realidade xeográfica en que a Escola está exertada⁵⁸.
5. Sarmiento sabe moi ben que “os nenos non poden «facer concepto» das «voces» nin das «cousas», senón polas poucas «cousas» que teñen visto e polas poucas «voces» que saben”. Acudindo novamente as súas lembranzas de neno, cóntanos que nunha rogativa tiña visto monxes bieitos do convento de Lerez, a un paso de Pontevedra, mais nunca vira un monxe de Armenteira, nin tiña ouvido falar –¡tan cativo era o neno!– de San Bernardo. Sucedió que un día predicou na Boa Vila un monxe bernardo, coa súa cogulla branca; preguntáronlle na casa que tiña predicado, e o futuro Fr. Martín respostou de sutaque: “Predicou un frade de Lerez vestido de branco”. O noso filólogo apostilla agora o relato decindo: “Nin Tito Livio respondería con mais propiedade se non tivese máis «especies» anteriores que as que eu tiña daquela” (§ 195).
6. Noso monxe bieito coñece o valor educativo das diversións e dos xogos dos nenos –do que os modernos pedagogos chaman a educación pro tempo libre– de tal ou cual tempo o estación do ano. “O que fan pra cazar paxariños, materia da que soio íles poderán escribir moito. Do que discurren pra facer liga ou de acebo ou de «asonjera», ou do visco que nace, etc.” (§ 203). Ben é certo que pra todo isto, non precisaron de libros, de aprender ren de memoria, nin do castelán ou do latín. “Abóndalles –asegura– aquil pouco idioma

58 O § 190 dí literalmente: “Poco hiciera con venir a Madrid cargado de voces gallegas. También vine cargado con muchísimas cosas de la Historia Natural de Galicia. No hay vegetal en Galicia, ni marisco o concha de sus costas marítimas, que hoy no tenga en mi celda. Y con razón admiran los que viene a ella la prodigiosa colección que en tan poco tiempo hice; y esto siendo así que todo lo que cogí por mis manos, y todo lo escribí con mis dedos; y en cuanto a sus pescados y mariscos todos los probé con mis dientes, y con abundancia” (*Onomástico*, pp. 55-56).

vulgar que saben; e con todo, non se esquecen dos nomes galegos de totalas ditas cousas, e aínda a moitas os mesmos nenos puxéronlle os nomes, que, por iso, son antiquísimos” (§ 203). Fr. Martín trai eiquí a conto o dito dos nenos: “Vamos armar os panterlos” (§ 205). Lembranza de neno e pretexto, agora de vello, pra facer un largo excursu etimolóxico (§§ 205-207).

7. A Gramática virá, pois, ao final. Sarmiento declara canto “preciso e util é que os rapaces entren a estudar a «jerga» da Gramática fecundados xa de moitas voces galegas... e dun visibel e palpabel coñecimento das cousas do seu país” (§ 196).
8. Tamén amosa a súa adhesión ao valor indagatorio do índice intelectual dos nenos a través dos “test”, que adiviñamos está detrás distas verbas suas: “Si nun pobo se examinan doce rapaces de case unha mesma idade, e se lles pregunta polo número de nomes que saben, dos caes coñezan tamén as cousas siñificadas, atoparase grande diferenza. Uns saben moitas voces, outros poucas. Istes polo descuido dos pais, e os outros porque cecais importunan a todos con preguntas” (§ 196).
9. En galego tamén se impartirá o ensino do latín. Ten ista didáctica dous rumbos que se completan. Aínda que xa queda dito máis arriba ao falar da finalidade que Sarmiento persigue co *Onomástico*, non está por demáis lembrar de novo aquilo de que: “A un rapaz galego que amose inclinación a saber latín, débeselle de animar diste xeito: «A maior parte de isa Lingua xa a sabes con soio facer un pouco de reflexión a lingua galega, que falas»” (§ 410). Recomenda que despois débeselle por diante, como nun mapa, extracto dos elementos etimolóxicos, polo que toca a maneira de cómo as voces latinas pasaron a ser galegas con unha lixeira inflexión. Débeselle sinalar co dedo algúns exemplos dos cambios máis fáciles; despois dos mais compostos, e ao fin, dos máis escuros. De todos xeitos –precisa– recordo algo xa dito atrás que “as voces que ao comenzo se deben de propoñer ao neno pareadas coas latinas casi idénticas, de ningún xeito han de siñificar cousas intelectuales e invisibels. Todas siñificarán cousas corporaes, visibels, tanxibels, e que estén presentes pra que as poidan apalpar coa man” (§ 111).

Mais pra que o ensino do latín sexa feito doadamente, Fr. Martín recomenda como cousa indispensable a versión ao galego do *Arte* de Nebrija (§ 9).

Facer o ensino do latín tal e como Sarmiento o padecíu, lévanos novamente a lembrar neste punto o canto queda dito do feito da “incomunicación”.

Pra que a Escola galega desexada por Sarmiento acadase todos e cada un dos fins por íl propostos e se cumprisen as espranzas que íl tiña posto nas páxinas do

Onomástico, precisábanse mestres idóneos que estivesen en condicións de operar na pedagogía vixente a fonda transformación anceiada. Por iso Fr. Martín insiste moito no cuidado que os pais han de ter na elección dos mestres. “Créanme –dille aos pais– que si conquiren que os seus fillos teñan mestres escollidos desde a cartilla deica a idade de dezaseis e dezaioito anos, depois son excusados os mestres. O cuidado principal –engade– non ha de ser sobre que sexan Aristóteles ou Platóns, senón en que sexan prudentes, pacíficos, indulxentes, e que saiban ganar a mocidade con premios e estímulos, non co látigo e a espola” (§ 244).

A primeira condición é que saiba a lingua: “Ningún que non saiba a Lingua galega con bastante extensión, poderá ensinar ben a un neno galego. Inculcalle o castelán e o latín, pero nin un nin outro idioma comprenderá o neno si, mediante o seu idioma vulgar, non se lle amosan as cousas co dedo” (§ 6). Aínda máis: “O primeiro cuidado na educación da mocidade, debe porse en buscar a quen con acerto a ciencia lle poida poñer os primeiros rudimentos” (§ 278).

Si máis atrás deixa dito que “o neno endexamáis entrará ben na lingua latina si denantes non está instruído por meio da súa lingua nativa na Historia Natural do seu país”, agora, con máis razón, terá que dicir que “o pedagogo debe de estar máis instruído de Historia Natural en común, e do país; de toda a extensión da lingua latina, e que debe ter comprensión da lingua nativa do seu discípulo” (§ 277).

Non se lle diga a Sarmiento “que é casi «quimera» achar pedagogos con tantas prendas”, pois íl mesmo resposta que “si se entáboa a educación da mocidade como propoño, de isa mesma mocidade saíran en adiante pedagogos como eu desexo. O demáis é *caecus caecum ducens*” (§ 278).

Sarmiento, ao propor a reforma do ensino en Galicia, decátase ben de cómo andan as cousas neste eido esencial pra reforma preconizada. Por iso mesmo, sin arrodeio algún, di: “Nisto teño notado que todo anda ao revés” (§ 279).

Unha das premisas máis sorprendentes da súa reforma é a referente a idade dos mestres en relación coa dos seus alumnos. Sarmiento discrepa redondamente e, sin paliativos de ningunha caste, escribe: “Pra ensinar a rapaces escóllense mocíños, e pra ensinar a rapazolos escóllense vellos. Non debe ser así. Pra ensinar aos rapaces débese escoller, non digo a un vello chocho e caduco, senón a un home maduro que pase de cincuenta anos”. E engade un pouco inxenuamente: “Que sexa docto, prudente, pacífico e afabel; que os estime (aos alumnos) como a netos, e íles o veneren como abó. Diste xeito acadarase que lles ensine as letras e a virtude, coa palabra e co exemplo. Moi de outra maneira obedece a un vello venerabel, que a outro que é pouco menos rapaz que íl.

Eu –remata– teño visto discípulos mais vellos que os seus mestres” (§ 279). Sarmiento cisma moito neste aspecto; por iso insiste unha e outra vegada na mesma custión: “O (mestre) mozo, por moito que saiba, sempre será pouco pra mandar e ensinar. Pouca a prudencia, e a experiencia ningunha pra gobernar. Pouca, ou ningunha, a literatura e a erudición pra ensinar” (§ 280). “O mesmo digo –remata– dos mestres e, prao caso, dos de Gramática. Denantes de meterse a ensinala aos nenos crédulos e sempre con medo a férula, tiñan que exercitarse en ensinar a Gramática aos moi adultos e literatos. Istes habían de ir examinándoos a sangue fría e habían de facerlle as preguntas necesarias. Os ditos literatos son os que debían de ter voto pra que ises gramáticos entrasen ou non a ensinar a mocidade con acerto” (§ 295).

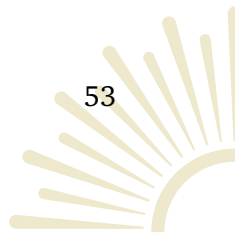
Igual pensa no mundo eclesiástico: “cando a unha comunidade homes ancianos se les poña un mocíño como superior” (§ 280). A istes superiores tan noviños, o P. Sarmiento, moi chuscamente, chámalles “frailiños de devoción” (282), aínda que –confesa– “non faltan bobarrós a quenes fan creer os interesados que aquiles mocosos teñen moi merecidos os empregos polas suas prendas” (282).

Os mestres –insiste unha vegada máis– por moito que se gaben, “sin un mediano coñecimento da Historia Natural, nin serán gramáticos, nin latinos, aínda que saiban a Tito Livio de memoria e teñan lido a Cicerón toda a sua vida”. ¿E cómo entenderá a Plinio?, pregúntase inesperadamente. “Iste é o primeiro autor que non debían endexamáis soltar da mán. Non pra quedarse níl, senón pra que encima da lectura de Plinio, caia despois a lectura de outros libros da Historia Natural, antigos e modernos...” (§ 332).

Por canto levamos dito, ben se comprende que Sarmiento non sexa partidario dos castigos, nin do dito vulgar de que “a letra con sangue entra” (§ 211).

Está de acordo en que “aos nenos, rapaces e mozos se lles castigue cando cometen algún delito, pero con ísta salvedade: que ise delito sexa moral, non literario; e ise castigo terá de ser moi moderado i en proporción, non tanto do delito, canto do corto coñecimento que precede. Así castiga Deus. E sobor do mesmo pé camiñan as leis civiles... Castigar os delitos moraes non portén aos pedagogos, senón os pais ou parentes que suplen por íles” (§ 237). “Aos pedagogos soio lles toca ensinar i estudar moito pra saber ensinar ben” (§ 238).

Sarmiento remata de algún xeito o meolo de consideracións pedagóxicas encol da docencia na Escola por íl propugnada, rexeitando un erro moi repetido entre a xente: “É un erro –escribe– decir e creer que os españoles teñen

habilidade pra todo, e pacencia pra nada, e que fuxen do traballo”⁵⁹. Fr. Martín, pola contra, non é de ise criterio, xa que di: “Eu creo firmemente o primeiro, e redondamente nego o segundo. Si aos españoles se lles ensinase ben na súa mocidade e con método, e tivésemos bos mestres, que dispuxesen dos libros necesarios e outros instrumentos necesarios para saber, terían tanta pacencia como os extranxeiros, arrimaríanse ao traballo tanto ou mais que íles. ¿Pero cómo ha de haber –pacencia– pra aturar a un mestre idiota e que non sabe o que ensina? ¿E cómo ha de haber aplicación a un traballo, fútil, sin método, e desabrido, e que sempre será inútil por mal cimentado e sin algún rexo fundamento?” (§ 290).

Pra Fr. Martín a grandeza e diñidade do mestre ten a súa raiz nas súas “prendas intelectuales e literarias. Si o mestre está ben instruído nístas, saberá instruír ben aos seus discípulos, e ístes esmeraránse en estudar máis e mais, a retesía e con emulación. Ningunha cousa desexan máis os nenos que saber, e saber curiosidades, si hai alguén que llas saiba ensinar” (§ 291).

Sarmiento foi mestre, bon e xeneroso mestre, Lector de Teoloxía Moral nas aulas monacales de San Martín de Madride; nas disputas da república das Letras defendendo ao autor do *Teatro Crítico*; aleccionador na conversa cos grandes inxenios do seu tempo na súa celda, e mestre que traballou arreo pra gloria e honra de Galicia. Foi sempre na dianteira, con sabencia e con engado, abrindo camiños novos que agora mesmo estamos todos cobizosos por percorrer.

No marasmo da pedantería e da erudición “a violeta” de moitos do seu tempo, íl, dende os milleiros de infolios da súa obra ciclópea, a medida en que istas obras se van coñecendo, amósasenos como un talento sin parello posibel, como un amante afervoadado e saudoso da súa terra, de finísima intuición literaria, de fondo senso da crítica, que está dictándonos, aínda hoxe, a súa lección de ciencia e de traballo, de modestia e de sabenza, e por íso mesmo sabe moi ben que o millor lema ou “empresa” do duro e ledado traballo do mestre é aquíl, que tan xustamente lle cai a íl, *Ardor discendi nobilitas est magister* (§ 291).

Dentro do plantexamento que Sarmiento fai en orde a ilustración e defensa da lingua galega, a Escola, tal e como a concibe o noso monxe bieito, non o era todo. Facía falla contar con outras axudas. A primeira –por tantas razóns– a da Eirexa. Sarmiento coñecía moi ben iste aldraxante problema e as súas consecuencias tanto no orde da laboura apostólica dos clérigos –de xeito especial na administración do sacramento da penitencia–; como na deformación da

59 Os escritores españoles do século XVIII, como Cadalso e Jovellanos, etc., ser íste un defecto común aos españoles.

concencia do pobo galego. Están moi nidiamente expostas noutro traballo seu que leva por título *Elementos etimolóxicos*⁶⁰, cuio contido cai fora do noso presente estudo, aínda que custa moito ter que apartalo eiquí, neste intre, porque conforma e remata o pensamento de Sarmiento diante da realidade lingüística da Galicia do seu tempo, que íl coñecía como poucos. É mágoa, non pequena, ter que renunciar a exposición desta interesantísima cuestión.

6. Aspectos socio-lingüísticos

No *Onomástico* atopamos tamén certas manifestacións que caen propiamente nos eidos dunha nova concepción da lingua que se chama a *Socio-lingüística*. Neste rumbo o pensamento do seu autor ofrécenos tamén certas intuicións que conven, ao menos, indicar xiquera sexa lixeiramente:

- a) A subestimación que en Madride –e como na Corte no resto de España– había do home galego, que Sarmiento percibe as claras, cando escribe “soio se ríen dos galegos”, ou a explicación de ise feito –“eu penso que a risa contra distes é filla da inveterada e perniciosa aversión que acá padece a nación gallega”– ten unhas tremendas consecuencias nos dominios da lingua, de tal xeito que Fr. Martín matina que “os nemigos dos galegos teñen conqwerido que non soio abandonen o seu idioma, senón que descuiden tamén en empregarse no que produce ou pode producir o seu país en cousas naturaes ou artificiaes” (§ 24). Veleiquí, pois, as tremendas derivacións, nos eidos da lingua, do noso antergo complexo de inferioridade.
- b) *Os castelanizantes*. Sarmiento vive nun intre histórico particularmente adverso pra vida e a pervivencia da lingua galega. O *Onomástico*, completado con algunha das outras obras suas, ven a ser o millor espello pra coñecer o estado crítico que a nosa lingua padece nos seus días e resulta dunha sorprendente actualidade a certa explicación que nas súas páxinas se nos da do proceso de castelanización de Galicia, como resultado da concurrencia de feitos históricos concretos e convincentes, doéndose da falla de lexítima reaccion dos galegos, concretamente dos estamentos mais privilexiados tanto social como culturalmente, non arredándose de sinalar a responsabilidade que a Eirexa tivo no feito da imposición do castelán e na destrucción da lingua vernácula. Como coñece os males, por iso mesmo sabe onde están os remedios eficaces, que, aínda hoxe, resultan válidos⁶¹.

60 Publicados no *Boletín da Real Academia Española*, XVIII, por exemplo pp. 122-124, etc. Extractos en Pensado, *Ideas lingüísticas*. Oviedo, 1960, pp. 106-110.

61 Conviña agrupar, facendo un corpo de exposicións, as ideas de Sarmiento, dispersas en

c) *A loita entre o galego e o castelán*. Sarmiento fornécenos importantes datos encol das incidencias da loita entre o galego e o castelán. Níl atopamos, penso que por primeira vez, a famosa e chusca anécdota do *angazo*, dito que se ten repetido de abondo fronte a situacións semellantes⁶². Os casteláns soio se rin dos galegos cando ístes cometen incorreccións ao pronunciar certas palabras que hai na lingua castelán (§ 117).

Na mesma persoa de Fr. Martín temos tamén abondosas referencias que amosan que o castelán que íl falaba tiña certas incorreccións, aínda hoxe persistentes na maneira de falar dita lingua os galegos. Fai íl mesmo mención de certas bulras que os seus irmáns de relixión lle gastaban ao menos nos primeiros anos da súa estancia na corte porque aínda lle custaba traballo pronunciala J, fricativa velar xorda, e cometía ultracorreccións parecidas, as que o xenio vivo de Sarmiento respostaba invitando ao castelán a que pronunciasse verbas como *axenxos*, *San Xenxo*, *alxouxares*, *desexo*, etc. (§ 118). Outra testemuña do castelán deficiente de Sarmiento é aquí seu explícito recoñecimento de que os fillos do embaixador de Suecia, de doce e catorce anos, que o visitaban na súa celda, falaban millor o castelán que él (§ 286).

d) *A Literatura*. A visión dos campos lingüísticos abordados dentro do *Onomástico* quedaría manca si non reparamos que Sarmiento denantes que lingüista foi filólogo. Por iso mesmo Fr. Martín fixo atinadas incursións polos vellos textos literarios casteláns, encol dos caes escribiu certos comentarios filolóxicos. O profesor Chacon e Calvo demostrou en que proporción aínda hoxe son válidos os xuízos de Sarmiento encol do *Poema do Cid*⁶³. Seus comentarios sobor de Berceo, Alfonso X o Sabio, Fuero Juzgo ou Fuero de Madrid, etc., contén observacións moi atinadas, con precisións etimolóxicas na maioría dos casos. Poucos como Sarmiento se atopan, no seu tempo, tan especialmente preparados pra crítica textual. A lingüística, neste caso, está ao servizo da literatura⁶⁴.

distintas obras suas, encol do feito de quedar mudo o galego pra xusticia e prao rezo e a cataquesis, o xeito de ganar aos cultos pra causa do galego, etc. Vid., por exemplo as páxs. 23 e 26 do *Discurso apologético*, publicado, como xa queda dito, por Pensado no *Bol. da Real Academia Galega*, núms. 353-354.

62 *Obras lingüísticas del P. Sarmiento*, I, p. 52.

63 *Rev. de Filología Española*, XXI, 1934, xa cit. en la nota 25.

64 Non podemos esquecernos das suas *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*. Madrid, 1775 y Buenos Aires, 1942.

Fai xa moitos anos que nos mesmos, nun curto ensaio dos anos mozos, intentamos por de manifesto a fina intuición literaria de Sarmiento⁶⁵, que adiviñou, entre outras cousas, a existencia dos *Cancioneiros galaico-portugueses*.

- e) *As digresións*. No análisis do contido do *Onomástico* que estamos a facer, e dentro do peculiar estilo do seu autor que escribe como fala e déixase levar polo correr da péñola, non ten nada de estrano que no desenrolo da doutrina da obra e da súa idea central, xurdan a cada pouco grandes digresións que, por si soias, cada unha delas, podía constituir un ensaio feito coa gracia tan persoal do monxe bieito. Sobrancean a disertación encol da voz “Caritel” (§§ 142-147), na que se fixou o Profesor Rodríguez Lapa⁶⁶. Veñen logo o comentario das “voces” galegas, taes como “Liscancere” (§§ 357-96), “Lacrau”, “Urce” (§§ 310-318), a partícula “mais” francesa, etc. Non se pode esquecer tampouco o longo excursus feito aoredor do tema da emigración galega a Portugal (§§ 514-522), ou a descomunal diatriba que fai contra a memoria (§§ 211-268).

Sarmiento decátase e recoñece o feito das súas longas digresións –os tratados xa citados son outra cousa–, non todas tan fora de lugar como algún crítico ten apuntado. Dase conta e confésaas sin arrodeos e sempre atopa pra ílas algunha xustificación. Cando non a ten, escúdase no dito de que é unha nota típica do seu estilo.

- f) *Referencias autobiográficas*. Son moitas, moi diversas e todas ílas cheas de interés pra acadar un perfil do home Sarmiento. Algunhas son as súas lembranzas de neno que xa foran recordadas por mestres ilustres⁶⁷. Os exemplos máis serían aqueles seus recordos de neno cando vai con súa nai a misa oficiada por un crego que tardaba unha hora, perante a cal era moi natural que a atención do rapaz, e as súas rodillas, se cansasen (§ 134) e, pra distraerse, preguntaba a súa nai o significado das voces latinas *charitas* ou *humilitas*; a súa visión, detras dos visillos das festas dende a súa casa, dos xigantes da festa do Corpus, ou o caso de retentiva memorística daquela nena de aínda non sete anos que tendo visto a procesión de Corpus, soubo logo recordar con toda sorte de detalles todo canto vira e os nomes das persoas que coñecía (§ 176). Outras, posteriores no tempo, arrincan da súa partida pra Madride pra tomar o hábito; unhas refírense a súa vida de soedade na celda conventual,

65 *Finisterre*. Pontevedra, núm. 1, pp. 13-14.

66 *Boletín de Filología*, Lisboa, I, 1932, pp. 185-198.

67 Estou a referirme aos estudos moi concretos de F. J. Sánchez Cantón e Filgueira Valverde.

as visitas que nla recibía (§ 247), tales como as dos fillos do embaixador de Suecia (§ 286); outras refírense ao inxenioso recurso empregado por íl pra dar coa partida de aquíl mozo de Lugo que quería casarse e por mor do tal documento non podía facelo (§ 447), e con iste feito garda certa relación a digresión feita encol do apelido Adeva.

O *Onomástico*, ao igual que outras obras de Fr. Martín, contén abondosas noticias autobiográficas que nos achegan máis e cumpridamente a súa persoalidade.

- g) *Erudición*. Sarmiento era dono de unha descomunal erudición, que nacía da súa copiosa lectura e da variedade de temas, tan distintos, como íl tratou nas diversas obras saídas da súa péñola. Fr. Martín, por outra banda, gustaba de estudar as cousas *a fundamentis*. O seu tempo defínese e caracterízase, como é ben sabido, por dúas cousas: erudición e criticismo. Encol de ístes dous supostos aséntase o seu saber tan polifacético, froito da súa enorme capacidade de traballo e da súa aguilloante curiosidade intelectual. Sarmiento, aparte de conventual, dispuña de unha abondosa librería particular, cuio caudal bibliográfico rondaba os sete mil volumes.

Renunciamos, ao menos na hora presente, a facer un inventario das fontes e da bibliografía que Sarmiento pon ao descuberto no seu *Onomástico*, aínda que é ísta unha tarefa pola que temos amosado certa preferencia. No embargantes, e soio por via de exemplo, paréceme certamente doado recordar eiquí aquelas fontes ou obras máis sobresaintes, das caes Fr. Martín fai lembranza. En primeiro termo hai que mentar as abondosas referencias que Sarmiento fai as Sagradas Escrituras, que tan ben coñecía polo seu propio ministerio. Logo veñen os auctores clásicos, gregos –Homero, Hipócrates, proverbios gregos, etc. de Andrés Scoto (1721), o onomástico grego de Póllux, e o *Tesoro de la lengua griega* de Enrique Sthephano–, e especialmente os latinos, taes como Varrón, Festo Pompeio, A. Gelio, Virxilio, Cicerón, Tito Livio, Quinto Curcio, Ovidio, Marcial, Prudencio, San Isidoro, e de xeito moi especial –xustificadamente, de acordo coa tesis central do *Onomástico*– Plinio, cuia *Historia Natural* tivo sempre a vista. Coñece e manexa a *Cornucopia Latina*, de Nicolás Peroto. Dos humanistas, en primeiro lugar a E. A. de Nebrija, cuio *Arte* é a peza sobre a que moi en grande parte Sarmiento asenta os cimentos da súa obra; coñece tamén a súa versión francesa e portuguesa. Despois de Nebrija, o humanista belga, asentado en Portugal, Cleonardo. Entre os Dicionarios hai que por ao fronte o *Dictionarium octolingue* de Ambrosio Calepino con Xoán Passeratio (Lyon, 1681).

Na sua alfolxa de viaxeiro e nas suas camiñatas pola terra natal, acompañábano, sempre, obras relacionadas con tres reinos da Natureza que, ben xa na camiñata, ou logo no afastamento da sua celda monacal, lle permitían a clasificación do material recollido nas suas xeiras.

Valoración crítica

Despois de ista longa e detida exposición –longa, mais absolutamente indispensable e sin esgotar a materia– do contido temático, tan vario e ao mesmo tempo tan macizo e apretado, do *Onomástico* de Fr. Martín Sarmiento, é chegado o intre de formular un xuício crítico do mesmo; xuício que desexamos que, aínda que non moi longo, toque os cumes máis ergueitos que claramente sobrancean no mesmo.

Aínda que é regra común de toda sana crítica aquela que sostén que toda obra ha de ser enxuciada en relación co tempo en que foi escrita, non é mester no caso presente facer uso de semellante recurso, xa que, como nos di o Profesor Piel –un dos millores coñecedores de ista obra de Sarmiento–: “Estamos convencidos sem receio de haver exagero na nosa afirmación, de que a divulgación desta obra esquecida, invulgar sob mais de un punto de vista, contribuiría para colocar o seu sabio autor, Fr. Martín Sarmiento, no primeiro plano dos precursores da filoloxía moderna, não só da hispánica, mas também da románica en geral”. O mesmo eminente Profesor das Universidades de Colonia e Lisboa engade: “Mesmo escrito nos nossos días, quer parecer-nos que o *Onomástico*, no que toca ao seu fondo científico, não deslustraría nenhum romanista que se preza”, pra rematar precisando: “A doutriña que o P^e. Sarmiento expõe aquí em materia etimológica é tão sã, que aínda hoje um filólogo se podería guiar por ela”⁶⁸. Non se pode decir máis en canto a vixencia actual da obra do P. Sarmiento.

Ao mesmo Profesor Piel pertence ista outra apreciación previa e xeral: “Quando, há bastantes anos, graças a generosidade do nosso erudito amigo D. Manuel Fernández Costas Valdés, tomámos pela primeira vez contacto com esta sesiologia histórica do galego (é assim que se podería traducir o título de *Onomástico*), ficamos inmediatamente cativado pela agudeza e frescura do espírito que das suas páginas se desprendían, pela intuição muitas vezes genial com que o P^e. Sarmiento sabe encaminhar a solução de um problema etimológico, pela sua arte de reduzir à expressão mais simples questões complexas,

68 Cfr. nota 46, páx. 2.

pelo tom desprezioso, e ao mesmo tempo vigoroso e não raro pintoresco com que expõe as suas ideas, sempre orixinais e impregnadas de una forte personalidade”⁶⁹.

Trinta e seis anos denantes que Piel xa o eminente filólogo portugués, Profesor M. Rodríguez Lapa, tiña sulñado en dúas ocasións distintas, aínda que na mesma palestra, a importancia en interés do *Onomástico* de Fr. Martín Sarmiento. Foi a primeira cando, tomando coñecemento desta obra, precisamente gracias a xenerosidade de Fermín Bouza-Brey –meu ilustre predecesor nista mesma docta Academia–, fai deseguida ao noso frade bieito “colaborador” –caso inesperado!– do *Boletín de Filología*⁷⁰, naquel entón dirixido polo ilustre Profesor, tan entusiasta da nosa Terra e da nosa cultura, dando a coñecer nas páxinas da mentada revista o excursio de Fr. Martín encol da verba “Caritel” (§§ 142-147). Nunha pequena pero densa introducción ao fragmento de Sarmiento, puntualiza Rodríguez Lapa os aspectos máis positivos e novedosos da obra de Fr. Martín, a quen incorpora a nómina dos nosos filólogos do século XVIII ponderando a “sua vasta erudição” e a “genialidade de algunhas intuicións”, destacando a íntima ligazón da materia filolóxica coa pedagóxica, e amosando como 170 anos denantes que o ilustre Profesor portugués Paulo Merea⁷¹, xa Fr. Martín Sarmiento tiña escrito sete “pliegos” sobor da etimoloxía de *cebro*⁷², fermoso animal que existía, cazábase e comíase en España (§ 416). Pola súa conta o citado Profesor Paulo Merea asociouse ao homaxe que Rodríguez Lapa rendíu ao P. Sarmiento coa publicación da nómula encol de “Caritel” no tomo II (pp. 63-68) do devandito *Boletín de Filología*, mediante certas anotacións críticas a doutrina de Fr. Martín con outras novas e valiosas achegas pra historia da citada verba.

Aínda que máis brevemente, Rodríguez Lapa fai a súa segunda gabanciosa lembranza de Sarmiento ao enxergar a recensión crítica da obra do Profesor alemán George Sachs, *Die germanischen Ortsnamen in Spanien und Portugal* (Jena-Lepzig, 1932, VIII, 121 páxs.). Louva con xusticia a contribución do filólogo alemán ao estudo da toponimia xermánica en España: “Muniu-se o filólogo alemán de todo o posíbel material de estudo pra conducir a bon têrmo a súa

69 *Op. cit.* na nota anterior, p. 2.

70 Vol. I, 1932-33, pp. 185-198.

71 Artigo na *Revista Lusitana*, XXV (1923-25), pp. 184-286. Véxase tamén o artigo de Américo Castro, “La palabra «zebro»”, na *Rev. de Filología Española*, XV, 1928, pp. 173-179, e a pequena nota de Spitzer encol do caso na mesma revista española, pp. 375-376. Vid. Piel, *Op. cit.*, p. 5, nota 2.

72 Cuiio contido resume Sarmiento, *Onomástico*, §§ 588-589.

missão. Só un libro não pode consultar, que, sem lhe dizer propiamente nada de novo con respecto a doutriña, lhe faría ver contudo que já nos meados do século XVIII un estudioso peninsular se ocupou con intelixente diligência do problema da toponimia galega. Referímo-nos ao libro de Fr. Martín Sarmiento, *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, Tuy, 1923, ja conhecido dos leitores dêste *Boletim*". I engade Rodríguez Lapa: "No capítulo daquela obra, intitulado *De la geografía y de las genealogías* (p. 108 ss.), trata o infatigavel traballador o problema, e fá-lo com a penetrante originalidade de sempre". Rodríguez Lapa transcribe deseguida os coñecidos dez grupos nos que Sarmiento distribue os topónimos galegos, pra comezar os reparos a obra do Dr. Sachs, decindo: "A lista numerosa de topónimos germánicos, no *Onomástico* de Sarmiento, tem pra nós ainda outra importância: revela-nos moitos nomes galegos, que escaparon lamentablemente a Sachs". E reproduce a lista de Sarmiento, moi abundosa por certo, pra, de novo, voltar a carga decindo: "Sarmiento, além de outros, de duvidosa origem, inclui tambien entre os topónimos germánicos os lugares terminados *-obre* e *-ove*. Evidentemente que sorprende esta omisión no inventario de Sachs, ainda quando alguns dos nomes acima citados se possam encontrar nêle ligeiramente modificados. E como nem un momento podemos duvidar das informações de Sarmiento nem dos seus profundos conhecimentos da corografía galega, temos que concluir que, ou Sachs não explorou exaustivamente o *Nomenclator* espanhol [...], ou –o que é moito mais provavel– êsse índice geográfico está longe de ser completo pelo que respeita a Galiza⁷³. Nem é pra admirar, porque, no tempo de Sarmiento e ainda hoje, "na Galiza, cada rincão ou palmo de terra tem o seu nome propio" (p. 108). De tal modo, que o grande erudito galego calculava que houvesse em tôda a região 100.000 nomes de lugares, incluindo, é claro, as repetições. Do exposto se vê que a afirmação de Sachs de que há ao todo 2.400 topónimos germánicos na Península não é bem verdadeira" (p. 6)⁷⁴.

A exposición e valoración das *Ideas lingüísticas* de Sarmiento corresponde en xusticia ao Profesor Pensado⁷⁵, ainda que estén enxergadas a base de outras obras, ademais das recollidas do *Onomástico*, que é quen mais ten contribuído, sin comparanza posíbel, a exaltación de Sarmiento.

73 "Tambem pode ser que um ou outro nome da lista de Sarmiento seja tirado de documentos antigos, em latim bárbaro", na opinión de Rodríguez Lapa.

74 Cfr. *Boletín de Filología*, t. II, 1933, pp. 173-180.

75 *Fray Martín Sarmiento: sus ideas lingüísticas*. Oviedo, 1960, en cuías páxs. 82-92 atopará o lector unha sustancial valoración do *Onomástico* en particular.

En terceiro lugar, cando menos no tempo, corresponde ao Profesor Piel, das Universidades de Colonia e Lisboa, o estudo xa en concreto do *Onomástico*, coa súa mais acertada valoración crítica. Faise, pois, indispensable acudir a íl.

Prao Profesor Piel, a cuio saber no campo da Toponimia tanto debe Galicia, convén sobrancear istas grandes excelencias no *Onomástico*:

1^a. “Foi certamente o P. Sarmiento o primeiro a quem ocorreu a idea de un *Diccionario etimológico comparativo románico*” (*op. cit.*, p. 5), ensono ou tarefa non levada a termo deica a aparición do *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, de W. Meyer-Lübke.

Nista custión podemos afirmar –basándonos nos seus *Elementos Etimológicos*⁷⁶– que Sarmiento ten concencia certa do que está facendo. Home tan humilde non ten reparo en decir, a iste respeito, que “o modo de coordinar as voces e raíces latinas penso que é da miña invención, pois non teño visto autor que o haxa usado pra fin a que eu o empreguei”⁷⁷.

No referente as etimoloxías, recoñece que “Algumas das suas demonstrações, sempre metódicamente bem conduzidas, e na sua maioria convincentes ou aceitáveis nos resultados, chegan nas suas dimensões a ser autênticas pequenas monografías”, e pra fundamentar o seu aserto –certamente verdadeiro– fai referencia ao contido dos §§ 140-174, nos que se desenrola a historia da verba “Caritel”, xa dita, ou aos §§ 122-126, sobor “entena”.

Non todas as etimoloxías propostas por Sarmiento “no meio dos parágrafos do *Onomástico*” mereceron a aprobación de Piel, “fácil tarefa pra lingüística de hoje, a qual, desde o séc. XVIII, teve suficientemente tempo pra aperfeiçoar os seus métodos e instrumentos de trabalho”. Referida, pois, a obra filolóxica de Sarmiento ao século en que o *Onomástico* foi escrito, istas chatas non importan, pois o propio profesor Piel recoñece que “o que importa é o facto de mesmo as etimologías inexactas de Sarmiento se apresentarem sempre como subjectivamente bem fundadas. Possuem sempre um não sei quê de verosimilhança, e nunca nada de absurdo, porque se movem dentro de possibilidades lógicas e materialmente admissíveis. O autor procura sempre deixar nascer a solução de um problema do ambiente natural em que o situa⁷⁸, sem encorrer em disparates que o “docto” Ménage, apesar dos seus incontestáveis méritos, não soube evitar”⁷⁹. “O contrario de Ménage,

76 *Bol. de la Real Academia Española*, t. XVII, 1930, p. 731.

77 Piel, *op. cit.*, p. 5.

78 *Idem, op. e loc. cit.*

79 *Idem, Op. cit.*, p. 6.

Sarmiento, con um instinto seguro, ten a consciência dos límites do possível em materia etimolóxica”⁸⁰.

Voltando as etimoloxias, Piel –a autoridade máxima na Toponomástica occidental doxendía– afirma que: “Poderiam citar-se muitas etimoloxias que, saindo do vulgar, revelan un criterio que só se pode cualificar de moderno”⁸¹. Destaca as voces *bidueiro*, *trevo*, *codeso*, *urce* e *pradayro*, cinguíndose aos nomes de plantas.

- 2^a. “O seu *Onomástico* representa, aliás, a antecipaçã de uma idea moderna, fecunda em lexicografía: a de um *Diccionario ideográfico nacional*”, tal e como o postulou fai xa algúns anos von Wartburg e outros. Xa na exposición do contido do *Onomástico* recollimos o pensamento de Sarmiento: “Non penso facer vocabulario das voces por alfabeto, senón por onomástico e nomenclator, ou sexa, por clase de cousas”. Iste método –asegura Sarmiento– é o millor e o mais instructivo pra comprender unha lingua e a natural etimoloxía das suas voces (§ 85).

Faltan moitos anos, case dous séculos pra que o eminente lexicólogo don Xulio Casares saque a luz o seu meritísimo *Diccionario ideológico de la lengua española*.

- 3^a. Sarmiento é, en verdade, o creador da moderna Filoloxía románica. Fr. Martín sinalou, o primeiro, os modos a seguir pras xeiras lingüísticas ou campañas dialectolóxicas, pra recoller dos beizos do pobo as “palabras”, e logo tamén as “cousas” que se correspondían con aquilas verbas. Foi, neste xeito, un precursor da moderna escola de “Wölter und Sachen”. Il mesmo díu exemplo de isto cando nos dí: “non toda a atención se ha de poñer nas «voces». Non separadamente «voces» sin «cousas», ou «cousas» sin «voces», senón que se debe unir e irmandar o coñecimento das «voces» e «cousas», *simul*” (§ 178). Cando volta das suas “recreacións” en Galicia –que dan ocasión as suas campañas dialectolóxicas, nas que refrescou a sua lingua natal–, chega cargado non soio de “voces”, senón tamén “con moitísimas cousas da Historia Natural de Galicia. Non hai vexetal en Galicia, nin marisco ou cuncha das suas costas marítimas, que hoxe non teña na miña celda” (§ 190).

O forte de Sarmiento é a etimoloxía dos nomes propios (“quer dizer o anomástico na acepçã moderna da palabra”), –puntualiza Piel– “con observações, e interpretações rigurosamente científicas, que deben de ser

80 Idem, *Op. e loc. cit.*

81 Idem, *Op. cit.*, p. 7.

únicas na Europa do seu tempo. É aquí que assistimos pela primeira vez a bem sucedida tentativa de asociar o estudo do léxico toponímico e persoal ao do léxico comun, o que –verdade que foi necesario redescobrir nos nosos días– corresponde a uma necesidade metódicamente ineludíbel, visto estas dúas categorías de palabras se completarem e esclarecerem mútuamente, e moitos topónimos representarem un último refúxio de termos comuns usados em épocas pasadas. Se non estamos em erro –acrecente Piel–, foi só em 1901, na *Introdução ao estudo das linguas románicas*⁸², de Meyer-Lübke, que o elemento onomástico foi integrado, em escala maior, no quadro dos estudos de filoloxía românica, cabendo ao P^e. Sarmiento o innegavel mérito de ter inaugurado um ramo de investigación filolóxica que veio a revelar-se tão importante que, nos últimos decénios, se constituíu como disciplina quase autónoma”⁸³.

Piel reconece en Sarmiento “um dom especial de combinación, uma sagacidade intuitiva aliada a um conhecimento íntimo das fontes medievais”⁸⁴, que son as que lle dan a chave da etimoloxía certa, respectiva. Frente a determinados exemplos de topónimos, cuia etimoloxía acertada dúo Sarmiento, Piel, (o millor especialista na materia do mundo occidental, repetimos), confesa que se trata de “interpretacións que farán sem dúbida honra a um etimologista hodierno”⁸⁵.

Nista materia Piel chega a declarar dúas experiencias persoas que non ten reparo en confesar limpamente. Unha é a súa falsa etimoloxía dada a palabra *cordeiro*, facendo referencia a hipótesis de *corda*, lembrándose da relación co cordón umbilical sentada por Meyer-Lübke aínda na 3^a edic., de 1935, do seu *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, que, xa sabemos, Sarmiento deriva de (*agnus*) *cordus* (= *chordus*), “tardío”. Os dous sabios filólogos alemáns estaban en erro por non ter coñecido o *Onomástico* de Sarmiento⁸⁶.

No ano 1948, Piel publicou un traballo sobre de poseedores latino-cristiáns no NO. da península⁸⁷ e confesa que “foi grande a súa sorpresa ao

82 A 3ª edic. saíu en 1920, sendo vertida ao español por Américo Castro, *Introducción a la lingüística románica*. Madrid, 1926.

83 *Op. cit.*, p. 9.

84 *Op. cit.*, p. 10.

85 *Op. cit.*, p. 10.

86 A edic. do Dr. Lago González, Tuy, 1923, polo xeito como foi publicado é hoxe unha rareza bibliográfica.

87 *Biblos*, vol. XXIII, Coimbra, 1948.

descobrir ulteriormente que o P^e. Sarmiento já propusera para certas formas uma explicación idêntica, sem dispor dos meios de investigación que estavam ao noso dispor”⁸⁸.

É certamente fermoso e alentador lembrar eiquí, aínda que seña no comareiro de iste noso modesto análisis do *Onomástico*, que a fonda e leda tarefa centífica de Fr. Martín estivo guiada –como en todos nós– por dous norteiros capaces de dar sentido e contido a vida de un intelectual. O P. Sarmiento, niste seu lumioso estudo, puxo a súa descomunal intelixencia e o seu inmenso corazón ao servizo de Galicia e da súa mocidade. Por ises mesmos vieiros, coa fe acesa no seu porvir, discurren tamén os nosos anceios e de xeito especial nos presentes días da nosa patria. Sarmiento vía como, no seu tempo, “era pouco ou nada o que se escribía en galego”⁸⁹, e sobor de todo asistía con fonda mágoa ao feito de que o castelán suplantaba ao galego nos beizos das clases sociaes más outas, e somentes o pobo mantiña a súa fidelidade a lingua. Sarmiento estaba na banda do pobo, e pensaba que había que ganar as clases cultas e a mocidade pra causa da defensa da lingua. Podemos pensar na ledicia inmensa que a súa alma galega sentiría ao ver como a súa laboura non foi baldía ao ver a regalía da actual renacencia do galego literario e no galego falado polas class intelectuaes e pola mocidade.

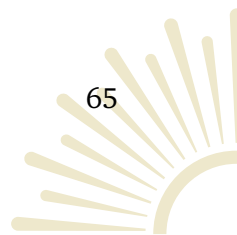
Edición

O *Onomástico* esté pedindo unha edición crítica ao tono cos tempos e as angueiras que estamos a vivir. Si aínda así, soio coa edición feita en Tuy, no 1923, gracias ao pulo e amor a Terra do seu Bispo, o Dr. Lago González, acadóu entre os eruditos e os filólogos certo interés e admiración xustificada, ¿cal non tería de ser a súa influencia si dispuxésemos de unha edición moi coidada, ben anotada verbo dos seus grandes acertos como dos seus pequenos e inevitabels erros, con notas explicativas que concordasen e mesmo amplificasen a súa doutrina coa contida, repetida ou incluso rexeitada noutras das súas obras lingüísticas? Foi noso mestre o Profesor Filgueira Valverde que dixo con innegabel certeza que o retraimento de Sarmiento a dar ao prelo os seus traballos foi un feito tan lastimoso pra cultura galega que a súa actividade retrasóu nun século o Rexurdimento das nosas letras⁹⁰.

88 *Op. cit.*, p. 10.

89 *Onomástico*, p. 11.

90 “No centenario. O P. Sarmiento e a fala galega”. *Grial*, nº 38, 1972, pp. 285-393.

Nunca é tarde pra unha tarefa como a que propoñemos. Por outra banda, é mester queimar etapas, acudir axiña, porque a dinámica do noso tempo é tan grande que un ano de hoxe vale por vinte de outros tempos. O futuro non se fai soio co presente, porque a forza que istes días poidan ter, téñenna en función da nosa fonda raigaña que nos ven do maxisterio perenne dos nosos devanceiros, que non morreron, senón que están vivos e presentes en nos.

Teño noticia de que en tres intres cando menos se pensó na súa edición crítica, tal e como eu a postulo. Falou neste senso noso vello amigo e compañeiro o Dr. Rabanal nun artigo publicado no *ABC*, ao que díu resposta o P. Xaime Asenso, mercedario, anunciando unha inmediata edición, basándose no manuscrito que tivo a vista o Dr. Lago, que logo chegou as máns de don Antonio Rey Soto, a través das do P. Ricardo Beade, e hoxe gárdase no mosteiro de Mercedario de Poio por donación, con toda a súa biblioteca, feita polo grande bibliófilo ourensán, ilustre membro numerario da nosa Academia. O Profesor Pensado⁹¹ fálanos de outra edición que correría a cargo no noso benquerido amigo e colega, o profesor Isidoro Millán González-Pardo, e tamén sabemos que o profesor Joseph M. Piel preparou a Introducción pra unha edición crítica que tiña escrita polo ano 1959.

Coido que con ista tarefa vai ter que cargar o Profesor Pensado, que tan a *profundis et extendis* coñece a vida e a obra de Fr. Martín Sarmiento.

As ciencias filolóxicas galegas agardan con ben xustificada pacencia que o milagro se produza canto antes millor.

91 *Fray Martín Sarmiento: Sus ideas lingüísticas*. Oviedo, 1960.

II

1868

A GRAMÁTICA DE SACO E ARCE

Aquel benquerido e lembrado mestre, ledo namorado e fondo coñecedor de todas as nosas cousas, que se chamóu don Paulino Pedret Casado, escribía no ano 1935: “Hay duas figuras gloriosísimas dentro da nosa doce literatura galega, aos que non se lle ten aínda feito a debida xustiza: Xoan Antonio Saco Arce e Antonio López Ferreiro, que por máis que a maior parte das obras deles están escritas en castelán, tamén honraron a nosa querida lingua, o primeiro coas súas poesías, a colección de cantigas, refráns e contos populares e sobre todo coa súa Gramática galega tan rica en observacións, e o segundo coas súas eruditas e ben escritas novelas”⁹².

Ao cabo de corenta e catro anos as verbas do sabio profesor universitario, tan avencellado as tarefas de investigación cultural galega, aínda teñen esa doorosa vixencia acusatoria, das débedas non pagadas polos que viñemos despois. Ben é certo que no tocante ao coengo López Ferreiro, tanto a Editorial dos Bibliófilos Galegos como a nosa mesma Academia teimaron premiar de algún xeito os servizos prestados a nosa cultura renacente. Os primeiros reeditando as tres fermosas novelas históricas do sobranceiro capitular compostelán, precedidas de unhas rexas e dondas “Verbas limiares” de don Paulino, e a nosa Corporación elixíndoo por padroeiro do “Dia das Letras Galegas” do ano pasado⁹³.

Mais desventurado é o esquecemento en que temos ao noso primeiro gramático. Desde iste mesmo lugar, quen agora vos fala, no mes de abril do ano 1961, adicoulle unha conferencia baseada na morea de datos inéditos aínda.

92) Nós, Ano XVII, núm. 135 de marzo do 1935, pp. 41-43. E tamén no xornal *El Compostelano*, de Santiago.

93) Nesa mesma data a Cátedra de Lingüística e Literatura Galega da Universidade de Santiago, brillantemente rexida polo Prof. Dr. R. Carballo Calero, dúo ao prelo, con un asinado estudo do seu titular, *O niño das pombas*. Nos nosos anos mozos, con ocasión do centenario do nacemento do noso máis grande historiador (1937) temos adicado nosa lembranza, “Dolor y olvido de López Ferreiro” (Revista *SPES*, núms. 58 e 59, Pontevedra, 1939).

Con vistas ao centenario da publicación da *Gramática*, un vello e querido mestre dista Casa, don Xoan Saco Maureso, parente de don Xoan Antonio, promoveu a segunda edición da mesma, con una nota preliminar e un erudito estudo encol da vida e da obra de Saco e Arce. No ano 1969, ano en que, en realidade, a *Gramática* apareceu nos escaparates dos libeiros e nos anuncios de outras publicacións, o noso Instituto descubriu o medallón que acompaña a lápida conmemorativa de don Marcelo Macías, sucesor de Saco e Arce.

Esta lembranza que estamos a facer non pagará tampouco a nosa débeda con Saco e Arce, merecente de certo de un denso e detido estudo que agora soio fica en compromiso público prao inmediato centenario da súa morte, xa que dispoñemos de material sobrado para enxergalo, aínda que non teñamos as facultades optimas pra levalo a bon remate.

PERFIL BIOGRÁFICO

Nas frondentes ladeiras de San Martiño de Alongos, terra rica en vides e pazos, no concello de Toén, a tres légoas da cidade de Ourense, cuios componentes paisaxísticos eran ben familiares a don Ramón Otero Pedrayo⁹⁴, naceu o día oito do mes de marzal do ano 1835⁹⁵, Xoán Antón Saco e Arce, que foi bautizado ao seguinte día, con licencia do abade da freiguesía don Francisco Roldán, polo R. P. Xoán Freire, morador do convento de San Francisco de Ourense, a quen supomos moi vencellado a familia Saco. Foron seus padriños o abó paterno don Xoán Antón Saco e súa tía Antonia Noguero, cuñada do padriño, xa viudo entón⁹⁶.

Os seus estudos realizounos no Instituto de Ourense, na Universidade compostelán e no Seminario conciliar de San Fernando de Ourense, pra rematalos na Universidade de Madride, según amosamos deseguida. O primeiro curso de Filosofía foille abonado no Instituto ourensán por virtude de certificación expedida por don Ignacio Carreras, Tte. cura da parroquia de Alongos, quen acreditou que Xoan Antón Saco e Arce tiña asistido as súas leccións de Gramática,

94 *Paisajes y problemas geográficos de Galicia*. Madrid, Edit. CIAP, 1928. Vol. II da Biblioteca de Estudios Gallegos, dirixida por Álvaro das Casas Blanco.

95 Risco, Vicente, *Op. cit.*, na nota, dí que naceu no 1836, e Couceiro, *El idioma gallego*, Barcelona, 1935, p. 1935, p. 344, repite esa data, que logo rectifica no *Diccionario bio-bibliográfico de Escritores*, III, p. 267.

96 Arquivo parroquial de S. Martiño de Alongos, Libro de bautizados, fol. 22.

Latín e elementos de Humanidades, perante dous anos seguidos, conforme as Reaes Ordes de 20 de maio e 20 de agosto de 1846, concedéndolle seu pasante a calificación de Regular. Perante os cursos 1846-47 e 1847-48, fixo os cursos de segundo e terceiro de Filosofía, no segundo ano con calificación de Regular e no terceiro, comprendendo as asignaturas de Lingua latina, Lingua castelán, Matemáticas, Historia, Relixión e Moral, mereceu nos exámenes extraordinarios de setembro a calificación de Mediano e a mesma ao final do curso.

Pasa logo a Universidade de Santiago, na que prosigue os estudos de carto de Filosofía no curso 1848-49, coa calificación de Bon, e no curso 1849-50, estuda 5º de Filosofía, coa nota final de Mediano. No mes de outono de 1849 figura vivindo na Carreira do Conde número 16. O día 11 do mes de Santiago do 1850 acada o grado de Bachiller en Filosofía. No curso, de 1850-51, fai o Preparatorio pra Xurisprudencia e Teoloxía, curso integrado polas asignaturas de Literatura xeneral española, Literatura Latina e ampliación de Filosofía con un resume da sua Historia, merecendo a calificación de Sobresainte.

Volta de novo a Ourense e cursa no Seminario de San Fernando os tres primeiros anos de Teoloxía, cursos 1851-52, 1852-53, 1853-54, coa calificación de Sobresainte no primeiro curso e logo a de *Meritissimus* nos outros dous seguintes. Previo examen, incorporou os tres citados cursos na Universidade compostelán, conforme a Real Orde de 9 de novembro de 1854. Perante o curso 1854-55, estuda carto de Teoloxía e tamén Lingua grega. No seguinte, de 1855-56, cursa quinto de Teoloxía, con Sagrada Escritura e mais Hebreo. O sexto de Teoloxía, con Dereito canónico e Hebreo faino no curso 1856-57, sempre coa calificación de Sobresainte. O 2 de outubro de 1856 fixera o grado de Bachiller en Teoloxía. No curso 1857-58 fai o septimo de Teoloxía, coas disciplinas de Disciplina eclesiástica e Grego, merecendo a calificación de Sobresainte.

O 6 de outubro do 1858, Saco e Arce solicita opositar ao Premio Extraordinario pra Licenciatura en Teoloxía, e o segretario da Facultade informa que se lle pode admitir gratis aos exercicios, que verifica o día 13, consistente o primeiro en responder as preguntas e obxeccións que os xueces estimaron oportunas polo tempo e forma dispostos polo reglamento, resultando aprobado por unanimidade. O día seguinte, as catro da tarde, comenza o segundo exercicio, sacando a sorte tres puntos dos 100 aprobados pola Facultade e tocándolle os temas 1, 6 e 74, escollendo o graduando o segundo que trataba de demostrar a “Falsedade do protestantismo”, sendo comunicado perante vintecatro horas pra que fixese o discurso, do que dúo lectura o día seguinte, día 15, e contestou as obxeccións e preguntas do tribunal durante o tempo marcado no

reglamento, sendo aprobado de novo por unanimidade en votación segreda. O terceiro e derradeiro exercicio realizouno o 18 de outubro, as catro da tarde, sacando tamén a sorte outros tres puntos dos 100 que tiña aprobados a Facultade, tocándolle os números 42, 58 e 78, elixindo o primeiro que tiña por título “Impedimentos do matrimonio: soio a Eirexa pode por dereito propio e orixinario establecer os impedimentos verdadeiramente dirimentes, isto é, que afecten ao vínculo do matrimonio e o anulen”. Incomunicado perante dúas horas, disertou durante unha e respostou as preguntas que os membros do tribunal lle fixeron ao largo de media hora e novamente saíu aprobado, en votación segreda, por unanimidade. Fixo colación do Grado o día 24 do mesmo mes, prestando os xuramentos acostumados nas máns do Rector, diante do claustro da Facultade, as doce e media do dito día.

Recibe o Premio Extraordinario na Licenciatura cando Xoan Antón Saco e Arce tiña 23 anos.

Saco e Arce cobiza a función docente, sendo proposto en calidade de substituto pra unha cadeira de Latín e Grego do Distrito universitario, pide ser colocado na do Instituto de Ourense con informe moi laudatorio do Director do Centro do 16 de Nadal do 1858, o mesmo ano en que remata a Licenciatura na Universidade compostelán.

Non se cumpriron en todo os seus desexos, pero sí foi nomeado o 9 do mesmo mes pola Dirección Xeral de Instrucción Pública catedrático substituto de Latín e Grego do Instituto de Pontevedra. Estando xa na Boa Vila, o 23 de abril do 1859 Saco e Arce solicita do Segretario Xeral da Universidade a remisión do Título de Licenciado en Teoloxía expedido polo Ministerio de Fomento o 20 de novembro do ano anterior. No Instituto de Pontevedra profesa a súa asignatura deica o ano 1863 en que gana a oposición. Da súa estancia en Pontevedra temos abondosas referencias na súa produción poética, xa que moitos dos seus poemas aparecen datados na Boa Vila dende o ano 1859 até o ano 1862⁹⁷.

Cando Saco e Arce é nomeado catedrático substituto de Latín e Grego do Instituto de Pontevedra aínda non era crego, pois consta que recibíu as Sagradas Ordes do Presbiteriado no mes de Nadal do ano 1861. No ano seguinte acada o grado de Doctor en Teoloxía na Universidade Central.

Por Real Orde do día 12 do mes de Santiago de 1863, previa oposición, é proposto polo tribunal en primeiro lugar entre 19 opositores, sendo nomeado

97 Datos na súa maioría procedentes do seu expediente académico obrante no Arquivo da Universidade de Santiago.

catedrático de Latín e Grego do Instituto de Castellón de la Plana⁹⁸, de cuia cadeira posesiónase o día 29 do mesmo mes co soldo anual de 8.000 réas.

A propia instancia, por outra Real Orde do 26 de agosto seguinte, do mesmo ano 1863, foi destinado ao Instituto de Ourense⁹⁹, pasando mais tarde a cátedra de Retórica e Poética.

A súa presenza no claustro do Instituto ourensán aparece constatada na xuntanza do día 23 do mes de Santos do mesmo ano 1863. Dende o 16 de marzo deica o 13 de abril de 1864 substitúe a seu colega Xosé García Mosquera. O 28 de setembro de 1866 solicita do Rector da Universidade de Santiago ser admitido a realizar o grado de Bachiller en Filosofía e Letras coa calificación de Sobresainte o día 6 do mes seguinte.

O 28 do mes de Santos é nomeado Segretario do Instituto¹⁰⁰. O ano 1868 e sen dúbida a data mais merecente de lembranza na vida de Saco e Arce, pois nela publica a súa *Gramática gallega* no obradoiro lucense de Soto Freire, que logo examinaremos. Tamén é o ano da morte do seu bon amigo e compañeiro Xosé García Mosquera.

Saco e Arce era home de unha grande integridade de carácter deica raiar na terquedad; por iso mesmo a súa concencia non lle permitiu xurar, sin salvedades, a Constitución do Estado de 1869, e a Rexencia por Orde do ministro de Fomento do 28 de abril de 1870 causa baixa no profesorado¹⁰¹. No 1872 foi nomeado Correspondente da Real Academia da Lengua, a proposta de Valera, Hartzenbusch e Cánovas. O goberno da primeira República restituíno a súa cátedra de acordo coa resolución 3^a da Orde do 11 de marzo do 1873, tendo prestado Saco e Arce o xuramento con reservas o día 10 de febreiro anterior, tomando posesión da súa cadeira de Retórica e Poética o 28 de maio, coa soldada anual de 3.000 pesetas.

Non podemos calar eiquí un feito outamente significativo na Literatura galega e menos amosar a participación persoal de Saco e Arce no mesmo.

98 Libro de tomas de posesión e ceses, do cit. Instituto. Don Ramón Otero Pedrayo, *Vida del Dr. Marcelo Macías*, invirte o orden decindo que foi primeiro catedrático do Instituto de Castellón e logo do de Pontevedra.

99 Padece trabucamento D. Xoan Saco Maureso cando na biografía limiar de 2ª edic. da *Gramática* do seu devanceiro di que a R.O. de traslado ao Instituto está datada no 24 do mes de Santiago, é decir no mesmo mes en que fora nomeado catedrático.

100 Nunca foi director do Instituto, como afirma Carballo Calero, *Historia da Literatura galega contemporánea*, 2ª edic., p. 110. Vigo, Edit. Galaxia, 1975.

101 Na acta do 14 de maio quedou testemuña da súa baixa como catedrático, xuntamente con outros dous compañeiros Sres. don Lorenzo Pereira Freiría e don Xoaquín Losada Pimentel.

Estamos a referirnos ao concurso literario convocado en Ourense prao 24 de febreiro de 1877, cuio xurado foi designado e presidido polo noso humanista, no que Curros trunfa sonadamente co seu poema *A Virxe do Cristal*. É iste un acontecemento senlleiro na carreira literaria do poeta de Celanova, no que Saco e Arce tivo unha destacada intervención, da que sinxelamente queremos deixar constancia.

Despois de unha longa doenza de mais de tres anos, Saco e Arce morre en Ourense o día 14 de setembro de 1881, a volta dun longo viaxe aconsellado polos médicos, despois de ter visitado aos seus familiares espallados por toda España e de acudir en perelinaxe a Nosa Señora de Lourdes¹⁰². Ao día seguinte aparece en Ourense seu amigo por correspondencia, o sabio epigrafista alemán Hübner, que viña a consultar con don Xoan Antón algunhas dúbidas encol de lápidas romanas de Ourense¹⁰³.

O concello ourensán, por iniciativa do seu alcalde Pereira Rey, o día 12 de setembro de 1887, co gallo das festas conmemorativas do P. Feixoo, adicou a García Mosquera e a Saco e Arce sendas lápidas lembradoiras que foron postas nas casas nas que viviron e morreron os dous humanistas. Nistes actos estiveron presentes a Pardo Bazán e Marcelo Macías, arrodeados da admiración e a simpatía do pobo ourensán polos seus éxitos persoaes na dita efemérides feixoonians.

A SUA “PHISIOGNOMIA”

Un galego insigne, cuios estudos encetou nista mesma Casa, que logo será guieiro dun renacer político e literario dos nosos tempos, pequeno de corpo, mais grande no esforzo e na capacidade de facer agromar vellas raíces, colleitas madurecidas e farturentas nos eidos da galeguidade –é claro que me estou referindo a Vicente Risco– valéndose das vellas técnicas, sempre anovadas por modernos pensadores, moi de moda cando o autor da *Teoría do Nazionalismo galego* (Ourense, 1920) xa acadara a súa consagración literaria, afondou no estudo de iste aspecto de Saco e Arce e acadou a definir os rasgos psíquicos definatorios da personalidade do noso primeiro gramático.

102 Otero Pedrayo, *op. cit.*, por erro de imprenta pon o día 31 de setembro, querendo decir o 13, pensamos, xa que setembro non ten 31 días.

103 Logo a “tradicón” de que se fai eco Otero Pedrayo, *op. cit.*, p. 115, aparece constatada de primeira man polas verbas do sabio epigrafista alemán. Hübner dí que morreu a noite do día 15. Vid. Saco Maureso, *op. cit.*, p. XXII.

Alongaríase moito o noso estudo si lle désemos eiquí a acollida que merecen as suas atinadas e desveladoras conclusións, e faise obrigado reducir ao máximo ista fermosa perspeitiva:

“Unha testa â qu’alguén atopou certa semellanza co-a do Dante, cecais pol-a flacura. Cráneo outo, e face modelada a plans, alongada e angulosa. Unha facies céltiga. Dende logo vése qu’ê do tipo *cerebral*, pol-o desenrolo do tramo superior: unha fronte outa, un cuarto pol-o menos mais qu’o tramo meio –que tamén é longo– e unha miga deprimida nas tempas. Denuncia un home de pensamento, unha forte inteleitualidade. A fronte por arriba remata despexada, mais vése qu’a calva é a calva céltiga, que comenza pol-a coroa, e non por adiante; asina no outo da fronte aínda quedan pelos. Era sin dúbida unha mentalidade poderosa, un outo esprito, iste Don Xoan Antonio Saco e Arce.

O tramo meio –antr’o *nasio* e a *espiñal*– é tamén longo, cos pómulos marcados, tendendo pol-o tanto ô tipo *respiratorio*, dos aventureiros e homes d’aición. Mais áchase tan domiñado pol-o gran desenrolo do tramo superior, qu’a vida cerebral é a que leva total-as enerxías; a marcadura dos pómulos non é eiquí outra cousa que sinal de tipo *asténico*, no que s’incruien os esquizoides de Kretschmer, revelado ademais n-este caso por todol-os outros carauteres. A longura do tramo meio indica eiquí, como sinalan Deker e Penschel, a terquidade, confirmada por outros signos.

O tramo inferior, moito menos desenrolado, non poriso lle falta intrés. Oferce unha queixada firme, cadrada, non moi estreita, indicando un caraute forte, e un papo cadrado, indicando vontade e á un tempo certa cobardía no trato.

O pescozo delgado, mais estreito qu’a queixada –frecuente nos galegos– co-a noz sainte, é aínda, axuntado ôs outros carauteres, un sino d’astenia, e d’un caraute doorosamente sostido. Indica tamén, co demais, tendo en conta a sua longura, pouca vitalidade (Saco e Arce morreu ôs 45 anos).

Entrando xa nos carauteres mais miudos, fixémonos pirmeiro nas sobrece llas baixas –aínda un signo d’inteleitualidade, asegún Deker e Durville, embora a xente dera en chamar *Laughzbrow* ôs filisteus...– e coma s’estiveran enrugadas no comenzo do narís e nono están, senon que colleron elas xa ise feitío, amostrando o hábito d’unha concentración doorida do pensamento. Dan unha impresión de pouco humor, d’ensimismamento, e tamén d’alteirosidade que pon respeto, e diferente da alteirosidade sempre un pouco frívola do *highbrow*. Sigue logo un narís longo, eclesiástico, d’apagador, narís caído, partido na punta, narís d’asténico e d’inteleitual. Lavater chamaba ô narís «La retombée

du cerveau». Efeitivamente: toda a contida gravidade, a austeridade, a forza mental, a mesma tristura, da figura de Saco e Arce, exprésase afeito n-iste narís que podemos chamar espiritual, e que pol-o feitío da punta indica orixinalidade de conceición.

Os ollos, un pouco metidos debaixo das sobrecellas, resultan pouco ouser-vábeles n-iste retrato, a mais de seren a meirande dificultade na fisiognomónía. Así e todo, un pouco velado pol-a pápebra superior, e c'un plegue debaixo, son indicio d'un caraute soñador e concentrado. Son os ollos d'un místico. Son ollos que'ollan pra dentro mais que pra fora, ollos d'introvertido.

O bico pechado, de beizos finos con pouco coor, apertados un contr'o o outro, o d'abaixo rubido, o d'arriba c'un pico no meio, indica bondade, anque certa soberbia, tristura e gravidade, concentración, dominio de si mesmo.

As orellas grandes d'asténico, aplastadas contra a testa indican intelixencia e finura d'esprito.

En conxunto, o retrato ten unha marcada expresión ascética, d'asceta moderno, com'a d'algús xesuitas, com'a do mesmo San Ignacio de Loyola. Podería pasar pol-o retrato d'un xesuita afeito ôs exercicios espirituás. É un introvertido, un soñador, unha poderosa intelixencia, un esprito escolleito e cultivado que houbera dado de si moito mais do que deu, s'a morte nono levara tan cedo. Iste esprito ademais áchase decote fundamente axitado. Vese qu'está en calma aparente, que se domina, mais que lle custa traballo, que se ten que faguer moita violencia, unha violencia que lle doe, que sofre d'ela, mais que ten exercitada a vontade n-esto, com'os místecos, e sabe loitar, mail-a loita, d'engádega ô traballo mental do estudo, vaille apurando a vida, e consome as suas enerxías. Pouca vida e moita vitalidade; pouca resistencia orgánica e moita forza psíquica. Co-ista ten que suprir o que lle falta d'aquela"¹⁰⁴.

A GRAMÁTICA

Xa queda dito que Saco e Arce publicou a sua *Gramática* no obradoiro lucense de Soto Freire (1868), a millor imprenta galega daquiles anos, na que tamén verían a luz outras obras que nos amosan o frolecimento das Letras galegas perante o tempo en que Soto Freire rexentou a seu taller, de 1851 deica o 1894¹⁰⁵.

104 Vicente Risco, "Ensaio de fisiognomía. Don Xohan Antonio Saco e Arce", *Nós*, Ourense, nadal do 1927, pp. 3-4.

105 Ogando Vázquez, Xulio Francisco: *Catálogo de la "Primera Exposición del Libro Lucense", celebrada en Lugo en el mes de abril de 1945*. Lugo, Talleres Gráficos La Voz de la Verdad, pp. 11 y ss.

Vamos a intentar un enxuciamento da obra gramatical de Saco e Arce dende a perspectiva de mais de un século, teimando situarnos no intre histórico-literario en que éla saíu a luz pública.

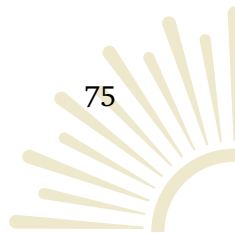
Unha obra, por importante que sexa, non pode medirse ou valorarse senón en función da súa perspectiva histórica, e ista perspectiva acádase dende dúas ladeiras: a época en que a obra foi escrita e o posterior infruxo da mesma. Dito con outras verbas: se tencionamos enxuciar de cheo a dimensión centífica de unha obra, certo que non podemos sustraernos ao coñecimento do intre histórico-cultural en que foi publicada, como proba de que toda tarefa intelectual é froito do ambiente que cinguiu a creación e a aparición de isa obra. Do mesmo xeito, certo que non se adquire un cabal xuicio crítico si non se contempla i examina a “posteridade” ou fortuna de isa mesma obra dentro das do seu xénero e aínda de outros xéneros afíns.

Polo tanto, si de verdade queremos enxuciar con criterios de exacta valoración crítica a *Gramática gallega* de Saco e Arce, é indispensable que o fagamos a luz do examen de isas dúas situacións apuntadas: o intre en que nace e a repercusión que acada.

Examinada a *Gramática* de Saco e Arce, situándoa no ano 1868, por forza temos que recoñecer, en primeiro termo, a falla de antecedentes bibliográfico-filolóxicos, xa que, en verdade, é o primeiro estudo serio e de conxunto sobor da lingua galega¹⁰⁶. Saco e Arce, evidentemente, tivo que coñecer os estudos de Xoan Manuel Pintos (1853), perante a súa estancia en Pontevedra, e a *Gramática* de Miras (1864), mais amos traballos son ben as claras inferiores a obra do noso humanista, que coñeceu tamén a aportación efectiva de Rosalía cos seus *Cantares gallegos* (1863). Saco e Arce, dende o eido filolóxico ou puramente gramatical –e aínda dende as ribeiras poéticas– sumouse ao Renascimento das Letras galegas; movemento que, historicamente considerado, queda xa garantizado pola obra poética de Rosalía e a resonancia, enton soio ensonada, da mesma. Si a todo isto engadimos que, ao publicar a súa *Gramática gallega*, don Xoan Antón tiña somentes 33 anos, decatámonos ben do longo e fecundo camiño do que íl, humanamente falando, houbera podido dispor pra consagrar os seus millores anos ao estudo da lingua vernácula e o culto, soio encetado, que poidera haber rendido a nosa literatura renacente.

En segundo termo, ista situación ou “localización” no ano 1868, ano da súa publicación, permítenos medir a categoría do esforzo feito por Saco e Arce nun

106 Cfr. Murguía, nota 4 a su edic. del *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*. Buenos Aires, Edit. Nova, 1943, p. 150.

intre no que os estudos filolóxicos e aínda gramaticas estaban moi descuidados. Soio eisí, con ollos de oxendía –cando ista clase de estudos conqueríu un nivel de certo envexoso–, saberemos disimular as chatas da súa obra.

Contemplada, pois, a *Gramática* de Saco e Arce –e todo canto nela se proclama– a algo máis de un século de distancia, o primeiro comentario que sai dos nosos beizos é –sin vacilación algunha– pra recoñecer a innegabel superación da súa contestura doutrinal, a luz dos avances das ciencias do linguaxe en toda Europa e máis concretamente na España. Endebén, si circunscribimos o campo do examen crítico ao estado actual dos estudos filolóxicos, léxicos e gramaticas sobor do galego, o vigor de ise inicial e instintivo e aínda apriorístico xuício cede considerabelmente, e ílo porque, aínda recoñecendo o indiscutíbel valor centífico dos traballos de Vicente García de Diego (1906), de Xosé Santiago Gómez (1918), de Lugo Freire (1922, 1931), de Couceiro Freijomil (1926), de Zamora Vicente (1951, 1952, 1953), de Anibal Otero (1949-1977), de X. L. Pensado (1965-1979), de Carballo Calero (1966-1970), de Carré Alvarellos (1967), etc., non falla un coro de voces autorizadas –entre as caes figuran moitos de iste tratadistas– que recoñecen a importancia e aínda a pervivencia da centenaria *Gramática* de Saco e Arce. Todos estes estudos teñen un punto de arranque, senón bibliográfico, cando menos histórico: o ano 1868, data da publicación de don Xoan Antón.

Por outra banda, a valoración de unha obra –ou a ponderación do maxisterio dun docente– somentes se acada doadamente cando a todolos elementos de xuício que deixemos encetados se engada a contemplación do obxectivo ou finalidade perseguida polo autor na concepción e feita da mesma.

As razóns que moveron a Saco e Arce a escribir a súa *Gramática gallega* nacen, en primeiro termo, da súa consciencia de humanista que –por coñecer os quilates que acadaron as linguas clásicas–, saben tamén cando outra lingua vulgar conquiríu os máis outos comes, e íso, soio íso, lle autoriza pra afirmar que a lingua galega é “a máis doce e meliflua de cantas teñen aparecido na Europa sobor das ruiñas do antigo idioma do Lacio”; da íntima relación entre lingua e sociedade, ao afirmar: “Hai entre os pobos e o seu idioma e sociedade unha tan necesaria e íntima conexión, que o descreto ou estima dos uns recae indefectíbelmente por riba dos outros. Honrar pois i enaltecer unha lingua é honrar e dar prestixio ao pobo que nela expresa seus conceptos. Fillos de Galicia –remata– honrade, pois, e cultivade o voso dialecto: estude e aderedede a coñecer seu mérito pra estimalo no seu xusto valor. Non vos desdeñades en empregalo algunha que outra vegada nas vosas composicións literarias; nin moito menos tinxa as vosas meixelas por expresarvos na lingua de vosos abós,

o imbecil rubor do miserabel que se avergoña da súa patria” (p. VI). Obsérvese a dureza aldraxante do alcume “miserabel”, tanto mais se pensamos que sai dos beixos e da concencia de un crego humilde, de ascética vida interior raiana no puro misticismo, aínda que tamén home de rexo carácter e forte temperamento.

Non tenciona Saco e Arce encerrar o deleixamento do castelán, “o cal –di o noso gramático– lonxe de perder, ganaría moito co estudo e comparanza dos dialectos afíns”, nin pretende tampouco “sementar xenreiras entre as provincias, afondando máis o abismo que nos separa das outras”. “Pero –pensa acertadamente noso bon gramático– cando en todas as demais advírtese unha sinalada tendencia a cultivar a lingua e literatura provinciaes, pola instintiva persuasión de que é o millor medio de resucitar e fomentar, sin detrimento da unidade nacional, o espírito de provincia, e de estreitar os vencellos de irmandade entre os que falan o mesmo idioma, mengoa será que unicamente nas poboacións galaicas se desdeñe o cultivo do seu dialecto, e aparezamos diante dos demais como destituídos de lingua, de literatura e de gloria, e como avergoñados de nosoutros mesmos”.

Pra acadar este obxectivo pensa Saco e Arce que “a institución dos xogos flo-raes, estatuíndo como condición que todos ou a maior parte das composicións que aspiren ao premio se presenten escritas no dialecto do país, conducirá non pouco a fomentar a literatura galega e a erguer o derrubado espírito destas provincias” (p. VII e nota).

Aínda que co dito xa sería bastante, Saco e Arce persigue coa súa obra outros fins secundarios: “promover os estudos filolóxicos, pois non hai ningunha lingua cuio análisis resulte indiferente; facer doado o estudo do galego nas clases de diplomática pra poder leer os documentos antigos escritos nesta lingua; facilitar algún tanto aos confesores foráneos a intelixencia do linguaxe dos nosos campesiños” (p. VIII).

A obra de Saco e Arce é especialmente e máis que nada un acto de servizo do humanista ao seu pobo nunha coiuntura histórica singularmente crucial. Noso primeiro gramático –o millor na súa época– sabe que a lingua galega “fai tempo que ven sufrindo unha lenta pero incesante destrución, debido ao continuo frote coa lingua oficial e clásica dos españoles”, pro sabe tamén que “é imposible a desaparición total dos dialectos e moito máis dos idiomas das diversas nacións, namentras non desaparezan as diferencias provinciaes ou nacionaes de carácter, de raza e de país (cousa que endexamais acontecerá)”, afirma redondamente o noso grande humanista (p. V). E ao par de ista profesión de fe na pervivencia do

galego, a door polo desdén e desprecio dos seus contemporáneos pola lingua vernácula: “Pero si non podo menos de deplorar que unha das causas que mais influen no feito que nos ocupa, sexa o desdén, o innoble desprecio que os mesmos fillos do país botaron sobre a fala dos seus devanceiros, sobre ista lingua na que os beizos das nosas nais achaban os mais tenros ditos pra arrolalos no berce”. Frente a retesía que o culto catalán e valenciano empregan a sua língua “diante dos seus compatriotas da boa sociedade”, “somentes os fillos de Galicia, facéndose eco de extranas preocupacións, aceptaron o estigma de menosprezo con que os demais queren marcalos, teñen a galanía renegar do seu linguaxe nativo, e xúlganse cultos extendendo sobre diste o ignominioso desdén que pesa sobor da sua fermosa rexión” (p. VI).

Diante iste lamentabel complexo de inferioridade, aínda non superado de todo, e a contaminación do galego polo castelán –“isa abigarrada mestura de galego e castelán”– entre moradores das cidades e as variantes dialectaes, Saco e Arce –carente entón a nosa lingua de unha literatura escrita que a abrilantase–, recorre ao pobo como depositario e teimoso custodio da lingua pra construír a sua *Gramática* no anxeio de “fixalo” (p. X), pois matina que xa “é hora de que Galicia teña a sua gramática, si en algo temos de estimarnos” (p. XI).

Na *Gramática gallega* do eminente catedrático ourensán xúnguense a sua rexa formación humanística co seu innegabel amor a Galicia na sua lingua. Saco e Arce teima con ela rendir “aos pes da miña querida patria, a nobre e pouco ventureira Galicia, un homaxe de tenrura e gratitude” (p. VIII). Unha vegada mais vemos como o intelecto en pulos concordes co sentimento, ou dito de outro xeito: o coñecimento dos infortunios do seu pobo moviliza o seu saber centífico que pon ao servizo do país, aspirando que íste tome conciencia de unha vindicación sempre posíbel a través do cultivo da sua lingua, en cuia entrana latexa a sua alma e o seu espírito inmorredoiros.

Sintetizadas as ideas expostas, atopámonos con que Saco e Arce ofrece un esquema coherente que pode resumirse nos seguintes puntos:

Contemplada agora, no 1979, a longa perspectiva filolóxico-literaria aberta mais de cen anos atrás pola *Gramática galega* de Saco e Arce e os propósitos por íl sentados, temos que recoñecer todos que a sua obra servíu de cheo os fins que o seu autor se propuxera, e as ilusións por íl acariñadas tiveron un brillante e gozoso cumprimento, aínda que a difusión da sua *Gramática* non avantou mais alá dos círculos minoritarios de intelectuaes. Agora, o galego está na rua, na canción, na televisión, na escola, no estrado académico, no mundo da fe e da liturxia...

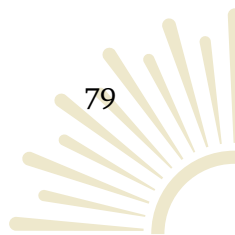
Ainda que no campo puramente filolóxico as nosas conquistas ofrecen importantes lagoas, na agra da historia literaria, en troques, os cen anos ben corridos de cultivo da nosa lingua ofrécennos hoxe un panorama de tan rico frolecimento que nos leva a sospeitar que cecais o noso gramático non chegou a adiviñar ou intuir, aínda que podemos estar ben seguros de que Saco e Arce o houbese desexado. Aínda que íl pudo calettrar a dimensión da obra de Rosalía a través dos seus *Cantares gallegos* (1863) e tamén de *Follas novas* (1880), da obra de Curros, cúa lenda *A Virxe do Cristal* foi premiada nun xurado por íl presidido (1877) e pudo leer e examinar *Aires da miña Terra* (1880), e coñecer os alamos da gloria de Pondal, sostivo correspondencia epistolar con Murguía, e levou a súa *Gramática* unha escolma poética dos inxenos contemporaneos seus. É doado pensar que Saco e Arce alviscou o futuro brillante do Rexurdimento literario pola fe que tiña no afianzamento da lingua na concencia do pobo galego. No embargantes, é moi posibel que a realidade teña superado as espranzas fundadas do noso humanista.

Hoxe, transcurridos mais de cen anos da publicación da súa *Gramática*, podemos contemplar unha perspectiva mais nídia e optimista da que Saco e Arce coñeceu e nos ofrece no “Prólogo” da súa obra maestra e nalgún outro pequeno ensaio, feito íste que non contradice a capacidade intuitiva do noso humanista.

Galicia, pese a todo, ten cobrado concencia da súa dignidade como pobo con unidade de destino histórico por enriba da súa artificiosa división territorial, e asimesmo acadou diante dos demais pobos hispánicos un innegabel respecto i estima por camiños moitas veces estranos e aínda contradictorios. Non falemos xa da benquerencia que lle teñen pobos irmáns como Catalunya i Euzkadi, de ronsel histórico e venturanza política tan semellantes a do noso país.

Paralelamente, e de xeito aínda mais inexplicabel nun artificial examen, o home galego ten tamén ao presente unha maior concenciación da dignidade da nosa lingua e fólgase en empregala non soio na conversa familiar e amical, sin o sonroxo “imbecil” que tanto relaxaba ao virtuoso sacerdote e sabio gramático, senón tamén na creación literaria en todos os seus xéneros, dende o traballo de investigación histórica e centífica deica o ensaio, a conferencia, o discurso académico e político, a prédica relixiosa...

Nistes cen anos ben cumpridos a lingua galega acadou unha brillantez e perfección literaria, tal riqueza léxica expresiva, unha fluidez sintáctica verdadeiramente insospeitadas; notas istas que, en definitiva, constituíen os caracteres esenciaes de unha lingua culta, literaria en suma. O galego escrito actual, sin

perder a forza nutricia do seu enxebrismo, da súa forza popular, acadou a sonoridade, eufonía e resoancias propias de unha lingua literaria riquísima estilisticamente falando, ao extremo de que non é arroutado considerala superior ao portugués, ao menos a través das péñolas mais representativas. Non convén tampouco esquencer a temática de nivel europeo da nosa floración literaria e a súa vinculación aos problemas mais varios do home do noso tempo.

Derradeiramente, Saco e Arce foi tamén precursor de outro rumbo da nosa lingua: seu emprego no campo relixioso e litúrxico. Il sostiña o emprego da lingua vernácula no sacramento da confesión, e a súa devoción cristián e o coñecimento das Sagradas Escrituras debemos as primeiras versións de temas litúrxicos. ¡Con canto gozo interior o noso primeiro gramático participaría neste vizoso renacemento da lingua galega e da súa acusada presenza no mundo relixioso e católico, que logo exporemos na terceira parte deste noso modestísimo traballo!

OUTRAS IDEAS LINGÜÍSTICAS

Reducida a agra do noso estudo ao aspecto puramente lingüístico, temos que renunciar ao estudo da perspectiva poética, da produción puramente literaria de Saco e Arce. Non nos é doado hoxe entrar nise rumbo, entalados como estamos na área filolóxico-gramatical. Con todo, algo diremos mais adiante.

Como materia estreitamente relacionada coas ideas expostas no “Prólogo” da súa *Gramática*, é obrigado que sinteticemos as contidas no artigo que leva por título “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más corrientes”¹⁰⁷.

Nunha longa “introducción”, na que a exposición dos feitos –como en todo o ensaio– están nidias e dialecticamente artelladas as ideas que desenrola, Saco e Arce amósasenos, unha vegada mais, dotado de un coñecimento perfecto da realidade lingüística e literaria que Galicia está vivindo naqueles intres aurores.

Como feitos previos –nisa “introducción”– Saco sinala, por unha beira o feito de unha lingua, o galego, que esmorece como lingua falada, que, cada día mais, vai sendo rexeitada polos estamentos sociaes mais poderosos. Pola contra, xurde con espontaneo pulo a nosa literatura, con ise instinto que nos leva a amar con mais forza os bens que logo se perderán –a lingua.

107 *El Heraldo Gallego*, Orense. 3 arts. t. III, pp. 3, 9, 17.

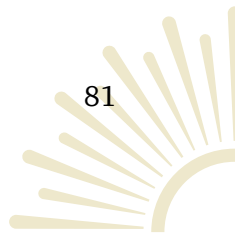
Saco e Arce decátase, sin dúbida de ningunha caste, do innegabel afán do despertar de Galicia de un longo sono. Ten clara conciencia da flagrante contradición, por unha beira, da “esteril abundancia” de políticos que nada fan pola terra natal, e pola outra mira engaiolado aos nosos literaros e poetas, que, acesos na santa chama do amor patrio, adican tenros laios contra o inxusto asoballamento baixo o que xeme un país rico, que exaltan as esquencidas glorias dos nosos devanceiros e cantan a beleza incomparabel dos nosos vales e outeiros e a sinxeleza pura das nosas costumes. Saco e Arce, intelixentemente, non atopa a figura senlleira, o escritor que sirva de modelo consagrador –como nos seus países respectivos o foron Camões e Mistral–, pra poder “fixar” e inmortalizar o idioma.

Aleda seu corazón coa “espranza” de que non tardará tempo en que os filólogos, os literatos de outros países poñan seus ollos na nosa lingua, e que éla ocupará un posto de honra na historia da nosa literatura, si o instrumento en que florece é cultivado por unha plájade de xóvenes poetas como Alberto Camino, Pondal, Rosalía Castro, García Mosquera, Pintos, Añón, Amado, Lamas Carvajal, quenés –ístes e outros– se afanen por traballar, pulir e abrilantar ista lingua tan amada polos trovadores antigos, como desdeñada hoxe por pedantes aristocráticos. Moitos distes baixaron xa a coba sin terse dado a coñecer mais que por algunhas poesías e artigos soltos, suficientes, con todo, pra sulñar as suas extraordinarias dotes literarias, taes como o citado García Mosquera, Vicente Feixoo Montenegro, Losada Pimentel, Valenzuela Ozores, Aguirre del Río, Peña e Cogigao, Catro Pita, e outros.

Saco e Arce acredita, pois, –como ben se ve polo que íl mesmo nos di– un coñecimento cabal da produción literaria do seu tempo –a chamada primeira xeneración–, e, no florecimento literario, pon íl a sua fe na pervivencia da lingua. O noso gramático proclama o entusiasmo que causa a lectura das excelentes produccions dos citados poetas e cómo os seus poemas son capaces de facer vibrar no seu peito a corda do patriotismo, e arrolan a alma coa espranza de milllores tempos prao noso infortunado país.

Malia ista espranza e fermosa realidade –entrevista dende o ensono do seu patriotismo– no afoga a mente clara e o sereo xuicio de Saco e Arce, que, a seguir, proclama como impedimento mais grave pra restaurar ou crear a literatura rexional¹⁰⁸ a evidente dificultade de manexar con facilidade e elegancia un idioma o feito de que aínda non teña acadado a categoría de “literario”, a pesares do seu frolecimento perante a Edade Meia.

108 *Loc. cit.*

Os “defectos” principais que Saco e Arce atopa na poesía galega contemporánea –todos, naturalmente, de carácter lingüístico– son os tres seguintes:

- 1º. *A mistura de vocablos casteláns*, coa que se mina a pureza da lingua, falla que non tería remedio namentras os escritores non poñan todo o seu cuidado neste punto e, por outra parte, non dispoñamos dun dobre dicionario que conteña dunha beira o catálogo das nosas verdadeiras e da outra as súas correspondencias coa lingua de Castela. E, sin ánimo de aldraxe, exemplifica a súa afirmación.
- 2º. Por iso propón evitar o uso, non xa de verbas, senón de desinencias casteláns nos derivados galegos. Exemplos: “andador”, “piador”, “brilador”, “xemidor”, “africano”, “soberano”, “compostelano”, por “andadeiro”, “piadoiro”, “briladoiro”, “xemideiro”, “africán”, “soberán”, “compostelán”. Saco e Arce amósase neste punto intransixente, xa que, pra íl, nin a necesidade da rima é bastante pra xustificar semellantes incorreccións.
- 3º. *O emprego de voces casteláns, galeguizadas*, dana a pureza do linguaxe. E tamén pon exemplos ben coñecidos: “conexo”, “lexos”, “aleixar”, “conozo”, “unhos”, “poda”, etc., en lugar de “coello”, “lonxe”, “alongar”, “coñezo”, “us” ou “uns”, “poida” ou “pódea”.

Saco e Arce acredita, como se ve, un coñecimento perfecto da nosa lingua no seu tempo, dos males que padece e sabe dos remedios que é mester por en camiño pra rematar facendo chamamento a conciencia dos galegos, certamente moi asisado:

“De sorte que si os bons fillos do país non traballan por atallar ísta crecente descomposición da súa lingua, si non se esfuma isa vergoñenta preocupación que nos fai ruborizar por falar con pureza o linguaxe dos nosos abós, non tardará en erguerse sobor das ruiñas do lexítimo galego tradicional, un galego macarrónico, unha informe “xerga” que servirá de transición entre o linguaxe dos nosos devanceiros, e o de Castela que aspira a reemplazalo. A iste deplorable resultado conspira o dobre movemento que, en inverso senso, se nota dun lado nas vilas e cidades, e de outro nas aldeas a elas achegadas. Mentras naquelas castelanízase o galego, nistas galeguízase o castelán con mengua da nosa lingua e dignidade”.

A teima de Saco e Arce a prol da lingua ten aínda outras manifestacións nas que, ao tempo que se renova e amosa a súa preocupación, tamén se matizan aspectos xa tratados e xurden outros novos. Estámoxe referíndonos ao seu segundo artigo en *El Heraldo Gallego*¹⁰⁹, que leva por título “El habla gallega ¿es

109 Orense, Año III del *Heraldo Gallego*, núm. 133, p. 233-35.

lengua, idioma o dialecto?”, custión que prao tempo en que foi escrito somella que era materia pra seria polémica e que oxendía xa é cousa sobradamente clarexada. Saco e Arce non atopa dificultade algunha en canto ao significado das verbas “lingua” e “idioma”, cousa que non sucede o mesmo coa terceira –“dialecto”–, a que íl mesmo, ao noso xuicio, non asigna un significado certoiro xa que, sin o menor reparo, e despois de ter acertado cos dialectos do italiano, fai ao castelán, ao galego, ao asturián, ao catalán e ao valencián como variantes da lingua española. Con ista introducción histórica previa, atopa facil a solución a custión prantexada: “¿É lingua, idioma ou dialecto a fala galega?”

Saco atopa doadamente facil e sinxela a resposta ao afirmar: “É as tres cousas”. Vexamos o seu xeito de pensar:

- 1º. É *lingua*, porque é un sistema completo de palabras e frases, coas que expresan as suas necesidades e os seus pensamentos os habitantes do territorio galego. E aínda afirma: “Todo linguaxe de un pobo, dialecto ou non, é lingua”. E pon un exemplo válido: “¿Qué dificultade hai en decir: «A lingua galega foi preferida a castelán, durante os séculos XIII e XIV, pra poesía lírica?»”.
- 2º. É *idioma*, en canto se atopa níl aquilo que o caracteriza e diferencia de outras linguas, engadindo: “O vocablo *idioma* encerra un concepto relativo. Estará, polo tanto, ben dito: «O idioma galego conserva moitos vestixios do céltico»”. Afirmación non sostida hoxe polos lingüístas.
- 3º. Pode tamén chamarse *dialecto* porque é unha das variantes do linguaxe, formado na nosa península, perante a Edade Meia, sobor do molde e a base do latín, alterado e mesturado con outros elementos nacionaes e extranxeiros. Diste xeito Saco e Arce non atopa incomenente en decir: “O galego é un dos mais fermosos dialectos que se falan na España”, e logo matiza, “mais non do castelán, senón da lingua española, no senso mais atrás explicado, pódese considerar dialecto o noso linguaxe”.

Non son, pois, como se bota de ver, sobradamente precisas as ideas que Saco e Arce expón en canto a custión prantexada, máxime a luz da actual precisión de termos lingüísticos.

Acerta, en troques, de cheo no derradeiro párrafo do seu artigo cando afirma que tres falas principaes se formaron casi simultáneamente no territorio ibérico: A galega, “nai da portuguesa”, que era a falada polos moradores da España occidental; a castelán, que absorbeu o bable de Asturias, desenrolándose na parte central, sendo actuaes dialectos seus, ademais do bable, o toledán, leonés, aragonés e andaluz; e a catalán dominou na zona oriental,

tendo dado orixen ao valencían e ao mallorquín. E remata sinalando: “Hai, pois, entre istes tres primarios idiomas ibéricos relación de confraternidade, non de filiación ou dependencia, a pesares de que algúns escritores enumeren o linguaxe de Galicia e o de Catalunya entre os dialectos do castelán, e por mais que íste, por un conxunto de circunstancias, se haxa sobreposto aos seus rivales no mundo oficial e literario, e mesmo nas relacións ordinarias da sociedade culta”¹¹⁰.

Quédanos por analizar o contido do “Prólogo” que Saco e Arce puxo ao fronte dos *Versos en dialecto gallego* do seu amigo e colega Xosé Pérez Ballesteros, catedrático do Instituto da Cruña¹¹¹.

O noso primeiro gramático comenza facéndose eco da lamentación –hoxe merecente de sorisa comprensiva, e xa entón rexeitada por outros escritores rexionaes– de “un reputado escritor e catedrático da Universidade Central, quen se doía do entusiasmo, cada vegada mais ardente, con que os cataláns se afanaban pola restauración da súa literatura provincial. Dáballe moita lástima a dito escritor “que poetas tan notabels como Rubió, Borafull, Balaguer e outros, consumisen esterilmente –ao seu parecer– os seus esforzos nesa empresa, xa que, por mais que fixesen, non era posibel renovar a tradición do seu Século de ouro tendo existido endexamaís entre os cataláns un arte orixinal propiamente tal, senón mais ben imitacións de extranas literaturas”. A pesares das lamentacións do crítico madrileño, aqueles poetas seguiron cultivando con nobre teima a lingua dos seus devanceiros, lingua que non soio sirve de instrumento aos tenros cantos da poesía lírica, senón que métese no teatro, ouvindo o pobo de Llobregat falar na súa lingua nativa aos heroís da súa historia...

Unha restauración semellante vense facendo, fai anos, aínda que en menor escada, e con interrupcións, nas provincias galegas. “Encetada por Camino, Añón, Pintos e García Mosquera; proseguida mais tarde con éxito feliz pola autora de *Cantares gallegos* e Pondal, e ao presente por xóvenes entusiastas, como Lamas Carvajal, e o laureado vate da *Virxen do Cristal*, promete días aínda mais brilantes pra nosa lingua, denantes de que o espírito unificador da cultura moderna, remate –si for posibel– de desraizala e enterrala pra sempre no panteón das linguas mortas”.

Novamente Saco e Arce manifesta os seus medos diante dos perigos polos que a lingua está atravesando no seu tempo, pero ten unha grande esperanza no rexurdimento literario, que será, no seu xuicio, o xeito mais doado pra que

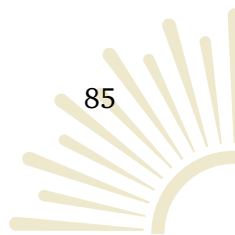
110 *Heraldo Gallego*, III; p. 235.

111 Madrid, P. Calleja y Compañía, Editores, 1878, pp. 7-14.

perviva. Volta, unha vegada mais, ao cerne de unha idea central no seu pensamento socio-lingüístico, ao preguntarse –anticipándose a incomprensión do seu tempo–, “¿qué incomenentes, qué perxuicios terán de xurdir do feito de que cada provincia¹¹², sin dar a esquescimento o idioma nacional, cultive literariamente o dialecto que sirve de meio pra expresión das doces e santas afeicións do fogar?”. Il mesmo –de maneira semellante a como xa o deixara dito, anos atrás, no “Prólogo” da súa *Gramática* galega– da a resposta axeitada: “Antes ben, pode ísto, ao meu humilde xuicio, ser un aguillón poderoso que estimule aos pobos a traballar rexamente pra aumentar a súa prosperidade nos varios ordes da súa existencia”. E, terco na súa teima, aínda engade que, por moi eficaz protección que se lles presente dende as outuras do Poder, nunca será bastante “pra facer avanzar con firmeza a istas provincias rezagadas polo carril do progreso, namentras non adeprendan élas a estimarse no que valen, enaltecidas aos seus propios ollos polo sentimento da súa dignidade, e namentras un mesmo espírito de fraternidade non as xunga con fortes vencellos, alentándose e axudándose reciprocamente prao ben”.

A prosa castelán de Saco e Arce, a súa brillante argumentación, con hábiles e suxerentes recursos retóricos ten, a mais do seu sutil engado, a forza podente de convención, ao tempo que amostra as fondas raíces do sentimento patriótico que latexa no peito de un home de temperamento reconcentrado, introvertido e racional. “O idioma de unha nación –escribe– é, si así podemos decilo, a súa alma, seu caracter encarnado e exteriorizado nos sonidos: é o espello no que mais ao vivo e con mais fidelidade se reflexan a súa índole e tendencias, os seus gustos e costumes. Despreciar o seu idioma é tanto como despreciarse a si mesmo; e o desprecio propio –fala o sacerdote de ascético vivir– si sublime virtude nos individuos, nos pobos non é senón torpe deshonor que ben axiña lle traerá o desprecio xeral ou a servidume”. Na medida en que a argumentación cobra mais forza dialéctica, nesa mesma medida se alcende o patriotismo do noso cada vez mais admirado gramático. Calquer mozo galego dos nosos días podería gabarse suscribindo istas súas verbas: “Grande e provisor foi o traballo que algúns conquistadores puxeron en facer esquencer a lingua do país conquistado, reemplazandoa pola dos invasores. Non se lle escapa a súa capacidade de entendimento que ningunha cousa contribúe tan eficazmente a manter vivo o caracter nacional, a fortalecer o espírito de independencia e a estreitar os vencellos de raza, como o amor que se profesa ao idioma patrio.

112 Conven recordar que, nista altura histórica, o termo que se empregaba era o de “provincia”, logo, con Brañas, virá a verba “rexión”, “rexionalismo”. Do mesmo xeito, atopamos “dialecto”, pra significar o que logo se chamará, mais xustamente, lingua, idioma.

E iste amor é tanto mais forte canto maior sexa o brillo que o idioma reciba de numerosas e importantes obras literarias que o avaloren e realcen aos ollos do pobo, de sorte que poida lexitimamente enorgulecerse de falalo”.

Nos tempos de Saco e Arce comezaban a agromar as ideas do Iberismo, das que Oliveira Martíns (1845-94) sería un dos mais afervoados expositores; ideas que fixeron medrar as espranzas da fusión hispano-portuguesa, teimando borrar de iste xeito as “barreiras de odio e prevencións tradicionaes que separaban a españoles e portugueses”. O obstáculo mais grande pra fusión dos dous reinos “será –no certo xuicio de Saco e Arce– a puxante e gloriosa literatura lusitana, que ficaría anulada ou ao menos relegada a categoría inferior de literatura provincial. Os Lusíadas, lembrando continuamente aos nosos veciños as gloriosas envidiabels dos seus devanceiros, faralles rexeitar por moito tempo unha fusión que anula a súa lingua e a súa literatura, ao par que a súa nacionalidade”.

Saco e Arce decátase de que chegou a unha situación límite na súa argumentación, e, cecais un pouco asustado, detense pra clarexar un pouco o seu pensamento: “No se coliga de isto que prao territorio galego quixera eu idéntico porvir, nin sexa o meu sono dourado a súa independencia política. Lonxe do meu ánimo toda idea de separación, toda idea que tenda a destrozar esa fermosa unidade realizada a costa de oito séculos de sangue e de victorias. A miña aspiración –aclara Saco e Arce– redúcese a que Galicia adquira, co amor a súa lingua, o amor a si mesma, e o convencimento da súa importancia, tan poderosos pra estimulala a camiñar activamente polo camiño do progreso, e pra facerse valer e respetar tanto polas súas irmáns as demais provincias, como dos gobernantes que teñen o deber estreito de mirar con igual preocupación pola prosperidade de todas”.

Feita a devandita matización, Saco e Arce volve agora os seus ollos cara Catalunya, tornando ao punto de arranque do “Prólogo” que estamos extractando: “¡Qué ilustre exemplo nisa mesma raza que ocupa o extremo da Península oposto ao noso! Ela, a quen ningunha outra iguala..., é a que amosa mais tenaz e acendrado amor a lingua dos seus devanceiros, facendo gala de empregala, non soio nas expansións da conversa fuxidiza, senón tamén nas obras destinadas pola prensa a inmortalidade”.

Dentro da área lingüística –que é o aspecto que neste intre nos interesa destacar– aínda quedan por encetar algunhas outras facianas, que somente vamos a sinalar.

É a primeira a que fai referencia a súa recolleita folklórica e ao intento de un diccionario galego, coa que acredita a súa enorme preocupación e interés pola literatura popular. A súa colección de cantigas, romances, villancicos, etc., populares estaban saíndo do prelo, na imprenta de Rionegro, cando morre seu autor, quedando logo interrompida deica que, anos mais tarde, tras unha ventureira recuperación, conquiren ver a luz en parte, no *Boletín da Comisión de Monumentos de Ourense*, ficando aínda inédita unha boa parte do material que integraría a *Literatura popular de Galicia*.

O diccionario non pasou de proxecto, pois somentes quedan algunhas papeletas, perda certamente grande que houbera posto remate a súa tarefa iniciada coa *Gramática*.

No terreo dialectolóxico, Saco e Arce, como é ben sabido, escolleu por norte pra súa obra gramatical o galego ourensán, rexeitando neste punto o consello de Murguía que lle recomendaba a variante dialectal compostelán. Saco e Arce non afondou no estudo da dialectoloxía galega, non por falla de coñecemento lingüístico, senón porque, levado pola preocupación normativa ou unificadora estimou como mais representativa a modalidade ourensán. Encetou, endebén, as características diferenciadoras das dúas realidades dialectaes, que logo foron miuda e certamente expostas polo noso admirado colega e amigo o Profesor Carballo Calero¹¹³.

Iste noso ensaio, meramente indicativo, encol da valoración dos aspectos gramático-lingüísticos de Saco e Arce non nos permite deternos na valoración da súa produción poética, soio minoritariamente galega, xa que fica reducida a nove composicións somentes, todas elas de carácter relixioso. Aínda e así, iste pequeno mollo de poemas en galego, permitiríanos enxergar dous rumbos fundamentaes: o primeiro a calidade do léxico empregado polo seu autor, no que, asegún certamente indica Carballo Calero¹¹⁴, atópanse certas formas ásperas do dialecto ourensán, que han de repetirse en Curros e ate en Otero Pedrayo. Así, *curazón*, *cuntigo*, *cález*, *xúbelo*, *látego*, *áspora*, *mamoria*, *espia-ceón*, *astáncea*.

O segundo rumbo, que debe ser eiquí suliñado dentro de ista pequena mais significativa mostra poética é a de que Saco e Arce –como en outras cousas mais– se nos presenta como un precursor das versións de textos da literatura bíblica ao galego, como son o *Stabat mater*, *O Sol salutaris intimis* e o *Miserere mei Deus*.

113 “Sobre os dialectos do galego”. *Grial*, núm. 23, xaneiro, febreiro, marzo de 1969, pp. 1-15. Donde non se comparte a visión de Saco encol dos dous dialectos galegos simplemente.

114 *Historia da Literatura galega contemporánea*. 2ª edic. Vigo, Edit. Galaxia, 1975, p. 113.

Soio si pensamos detidamente na carencia, tardía e serodia presenza do tema relixioso e mesmo escriturístico, é cando nos decatamos do fondo e verdadeiro significado deste derradeiro rumbo e non por iso menos cheo de significación na proiección da obra de Saco e Arce.

É precisamente desde ista banda dende donde podemos arrincar pra exposición da terceira parte do noso traballo: o terceiro intre da historiografía da lingua galega, que logo vamos a encetar.

Con todo, non podemos por menos de por, como remate e coronación dos dous capiduos xa expostos, un lixeiro apuntamento encol da evidente e casi parella relación existente entre Sarmiento e Saco e Arce, custión na que vamos a reparar aínda que sexa moi lenemente porque é cousa de certo engaioladora.

Son moitos os puntos de semellanza entre Sarmiento e Saco e Arce, quen somentes coñecía do P. Sarmiento as coplas galegas, a través de escolma feita por Pintos Villar, según nos confesa íl mesmo¹¹⁵, pero non poido ter coñecemento do *Onomástico etimológico* do que nos temos ocupado eiquí.

Son moitas as semellanzas: Os dous eran eclesiásticos, os dous eran humanistas. Ista condición de coñecedores das linguas clásicas permítelles saber ben as claras cando unha lingua románica está madurecida e acadou o cume da súa perfección. Dito de outra maneira: o humanismo é un movemento literario que produce istes dous feitos literarios aparentemente –soio aparentemente– antagónicos: o estudo das linguas clásicas e, ao mesmo tempo, a exaltación das linguas nacionaes fillas do latín. (Tal ven a ser o caso de Nebrija). Tanto Sarmiento como Saco e Arce coinciden nos camiños a seguir pra empezar a morte do galego: É mester –dirán os dous– ganar aos homes cultos pra comezar a defensa do galego. Sarmiento e Saco decátanse ben do complexo de inferioridade –froito social que nace da falla de cultura e da concencia cívica adormecida–. Sarmiento emprega unha verba, “idiotas”, Saco e Arce a de “imbecil”, ao referírense amos aos timoratos ou vergoñentos no emprego do galego. Sarmiento énchese de carraxe cando se decata de que moitos galegos sinten vergoña de falar a súa lingua, porque non se escribe, porque non é instrumento de cultura; Saco e Arce afirma que honrar i enaltecer unha lingua é honrar e dar prestixio ao pobo que nela se expresa. Os dous coñecen ben as fontes nutricias da nosa lingua e buscan o arrequecemento do seu léxico no manantío fresco e vivo da fala do pobo. Sarmiento pensa que o millor xeito de matar o desapego que algúns galegos teñen a súa lingua sería a edición de un *Cancioneiro* popular galego coas cantigas que andan nos beizos do pobo. Tamén Saco, fillo do pobo,

115 Prólogo a *Gramática* galega, nota 2.

foi a buscar a sua *Literatura popular galega* nas mesmas canteiras. Sarmiento, levado pola sua vocación naturalista, foi aínda máis alá e chegou a dicir que “si co tempo se imprimise en galego unha Historia Natural de todo o reino de Galicia, os galegos sentirían afeizón a súa lingua”. Sabido é que o esquema fundamental do seu *Onomástico* ten o seu fundamento na clasificación naturalista das “cousas” e dos seus “nomes”.

Os dous, en suma, coincidían na finalidade pedagóxica do estudo do galego e do seu ensino e tamén na necesidade do seu emprego, non sómentes como instrumento literario, senón como medio de comunicación social, de utilización constante por todas as clases sociais galegas. Pero nos eidos en que máis coincidencias atopamos no pensamento dos dous eclesiásticos é na necesidade de que os cregos e confesores coñezan ben a lingua dos seus feligreses. E, xuntamente, no adro apostólico onde atopamos máis fondas semellanzas. Sarmiento, neste aspecto, traza un programa moi acabado, sinalando cousas certas, algunhas veces chocantes na exemplificación probatoria. Saco pensa isto mesmo referido concretamente aos confesores, e, por outra banda, enceta un camiño nunca antes empregado: a versión ao galego de fermosas páxinas escriturísticas.

O amor que os dous tonsurados teñen a súa lingua vernácula non os leva a desbotar o coñecemento do castelán, lingua que debe chegar a Galicia non por vía impositiva, senón dun xeito natural, pola vía cultural, nunca polos camiños da tortura ou da violencia psíquicas.

Si quixésemos afondar no inquérito da razón de tan fondas semellanzas, eu penso que a atoparíamos máis que na súa condición de homes intelixentes e de galegos de bo cerne, no feito certo de que polos anos de Saco e Arce –malia a distancia de un século– a situación da lingua galega era, no fondo, a mesma que no tempo de Sarmiento. Os dous eran homes intelixentes, amantes da súa Patria, e amos a dous vivían inmersos na realidade social e lingüística do seu pobo e, forzosamente, tiñan que chegar as mesmas conclusións, coller os mesmos rumbos intelectuais.

III 1968

O GALEGO NA LITURXIA

Chegamos ao derradeiro tranco do noso estudo que queremos levar deica outra cima, tamen secular, que se ten posto de manifesto nos nosos días, que está agromando leda e vizosamente dentro da nosa comunidade social. Coa chegada do galego ao cume da súa presenza na liturxia renovada todos recoñecemos que acada unha consagración e categoría da que todos nos gabamos con doado fundamento.

Pra poder decatarse con exactitude da dimensión e siñificado do feito, non estaría de mais que teimasemos inquirir a raíz diste dato trascendente. O feito está ahí, diante dos nosos ollos, na nosa propia, persoal e colectiva concencia, de pobo diferenciado e creinte. Si non se dera ista nota como representación definitoria da alma galega, non sería posibel prantexarse iste inquérito.

Non é mester, ao meu xuício, afondar moito pra topar coa raíz do feito, tan carregado de interés e fundamente significativo. O feito ten unha clara faciana cristián e católica; logo, pensamos, é neste mesmo mundo de transcendentales vivenzas, inherentes ao home galego, onde temos que ir a buscar o seu orixe certo. Logo, redondearemos o noso ensaio, con outras consideracións, na intención de perfeccionar o marco da nosa visión do acontecemento fundamental.

A sociedade humán adquireu unha concencia, unhas veces certa, outras simplemente desexosa, da súa dignidade, da dignidade da persoa, dos dereitos que hai que respetar néla. Certo tamén que, como resultado de isa profundísima e radical transformación que a sociedade, e con éla o home, a familia, a comunidade, experimentaron, o mundo todo foi en percura de novos moldes e estruturas nas que as súas angueiras, as súas espranzas, os seus desexos atopasen un acomodo digno da especie humán tan desexosa de realizarse e tamén de afianzarse non nun terreo movedizo, senón na firmeza dun asento que lle dese paz a súa anguría, ledicia as súas angueiras, senso certo e trascendente a su vida terrea e espranza prao Alén.

A Eirexa católica, nada pra servir ao home en todas as suas manifestacións non xa trascendentes, senón simplemente humán, decatouse moi ben diste dramático mundo que o home levaba as suas costas. Ela mesmo, en non pequena medida, estaba padecendo isas mesmas inquedanzas e quería, esixíallo a sua misión sobrenatural, dar unha testemuña das suas inquedanzas pola comunidade social e humana condición. Ela sabía moi ben –aínda que algunhas veces non se decatase, ou semellase non decatarse– que tiña que achegarse mais e mais ao home, a comunidade humán, eclesial, e a toma de conciencia de iste feito real díu lugar ao seu “aggiornamento”. O Concilio Vaticano segundo –cuo significado e transcendencia non vamos examinar eiquí– é certamente un acontecemento do mais outo interés e a sua influencia na transformación do mundo, da sociedade, das estruturas sociaes, do home mesmo, aínda que están xa a vista, non deron, con todo, o seu froito, mais a semente está xa esparexida en terreo fecundo e a colleita superará o cento por un.

Dentro das modificacións esquemáticas que a Eirexa ten levado xa a cabo e que está dando os madurecidos froitos, está a modificación litúrxica pra facer partícipe ao pobo no sacrificio comunitario. A presenza das linguas vernáculos é un feito do mais outo significado tanto no orde lingüístico como no orde eclesial. Agora –tendo a Eirexa por ponte– Deus está mais perto do home, e o home atópase tamén mais perto, moito mais perto de Deus.

Por outra beira, desde a publicación dos *Cantares* (1863) de Rosalía ou da *Gramática* (1868) de Saco e Arce, transcurriron cen anos ben corridos e ricaces en manifestacións dentro da nosa propia literatura que non é mester entreterse xiquera en analizar tan abondosa e farturenta colleita¹¹⁶. Iste eficaz panorama e fermosa perspectiva, pola sua conta, foi concienciando os millares nucleos sociaes e intelectuaes e hoxe entendemos millor que nunca as “vaguezas” dos nosos bardos e temos moitos fe firme en que “cumprido fin terán”.

A nosa lingua –e polo tanto a nosa Literatura– tivo de sempre vivos e fondos latexos relixiosos en todos os tempos. A nosa Edade Meia, tanto ou mais ca europea, é manifestamente relixiosa en todas as suas manifestacións tanto artísticas como sociaes. O outo significado do descubrimento do sepulcro apostólico foi un acontecemento que non é mester suliñar non soio como fenómeno relixioso, senón como acadamento de unha conciencia da nosa entidade colectiva e tamén universal, de tal xeito que Europa cobra conciencia da sua unidade e da realidade no camiño de Santiago. Si quixésemos reparar un pouco nas

116 Alonso Montero, Xesús e Ramos de Castro, Epifanio: *Cen anos de Literatura galega*. Lugo, 1963.

principaes manifestacións literarias da Edade Meia coa finalidade de atopar nélas o carácter relixioso que as conforma e incluso as promove, atoparíamos diante de unha realidade fermosísima e moi facil de acreditar. Pensemos, soio por vía de exemplo, nos temas relixioso dos *Cancioeiros medievaes*, coas súas “cantigas de romaría”, e de xeito aínda máis palmario se nos ofrece a súa presenza nas *Cantigas de Santa María*, de Alfonso X o Sabio.

Tampoco estaría demais en que pensásemos en que lingua, latín ou galego, rezaron nosos devanceiros perante a Edade Meia, ou si se pasou do rezo en latín ao rezo en castelán, cousa que aínda está por ver dun xeito ben claro. Non é nada difícil pensar que o noso pobo, nalgún tempo, necesariamente, tivo que rezar en galego. O que queda xa dito, o feito de que a oración é sin dubida algunha o millor xeito de comunicación da alma con Deus, lévanos a pensar que o pobo rezou en galego. Si pasamos ao exame da literatura popular, xurde déla o tema relixioso en formas moi diversas.

Mais vindo aos nosos tempos, atopámonos con algunhas manifestacións ou antecedentes, dos que temos que facer merecida lembranza. Cecais a mostra máis merecente de que seña suliñada a teñamos na revista *Logos*, editada en Pontevedra, baixo o mecenazgo dun membro de ista Academia, Antón Iglesias Vilarelle, coa axuda de outros núcleos da vida relixiosa, monacal ou seglar, máis sensibels a iste tipo de manifestacións. Os nomes dos seus principaes colaboradores están na mente de todos. A chamada Misa de Rosalía, na que o oficiante facía a homilía en galego foi tamén unha manifestación constantemente mantida ao longo do tempo, abalada polos cregos máis prestixiosos da nosa Terra. E tamén tivemos un *Viacrucis*, feito por Álvaro das Casas, con un dibuxo na portada de Castelao. A sensibilidade do mesmo Álvaro das Casas debemos os primeiros “recordatorios” fúnebres de Carpintero a Xurxo Lorenzo, dous estudantes composteláns mortos prematuramente, dentro das ringleiras da orgaización xuvenil, os “Ultreyas”, fundados polo mentado profesor e escritor ourensán. Tamén, pola Radio se fixo algunha cousa, sendo digno de recordar o Sermón das Sete Palabras, dito por don Paulino Pedret Casado, nunha Semana Santa memorabel.

Logo, despois de ter sido rexeitada –debido a mala información de certos descastados conselleiros– a liturxia en lingua galega, cousa que non acontecera co Catalunya e con Euzcadi. Foi preciso facer alegatos, recadar firmas, acreditar algo tan declaradamente claro: que a lingua vernácula dos galegos era o galego, non o castelán. Foi preciso demostrar a realidade mesma do noso pobo, das nosas xentes, da realidade social galego parlante e do desexo dos

intelectuaes e da parte mais selecta e tamén nova do noso clero. A cabeza, e dentro do Concilio galego, estivo –como estivera sempre– o Cardeal don Fernando Quiroga Palacios e o seu Bispo Auxiliar Mons. Cerviño, como o estivera tamén denantes Mons. Nóvoa Fuentes, morto prematuramente, enteiramente identificado coa persoa e o pensamento do Cardeal Quiroga Palacios. Acollida especial tivo o galego en dous Bispos foraneos, o de Tuy-Vigo, Mons. Delicado, e o novo Arcebispo Mons. Suquia. Ningún superou ao Bispo de Mondoñedo-Ferrol, Mons. Miguel Anxo Arauxo Iglesias, a quen se debe a primeira Pastoral en galego, “A Fe cristiá ante a cuestión da lingua galega”, publicada no *Boletín da Diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, do mes de maio do 1975, reproducida logo pola Editorial Sept ¹¹⁷, coa que se puxo na dianteira de iste movemento renovador da nosa Fe e da nosa fala, postura que recordan as de Lago González, e que ganaron pra seu promotor o Pedrón de Ouro e logo a envexosa honra de suceder nesta Corporación ao Patriarca das Letras Galegas, D. Ramón Otero Pedrayo, de quen fora discípulo neste Instituto.

A Comisión de Liturxia do Concilio Galego, baixo a Presidencia de Mons. Cerviño, coa axuda de valiosísimas colaboracións, elevaron os textos: a Misa primeiro, logo o Bautismo e o Matrimonio, e derradeiramente os demais Sacramentos, até o mesmo Orde sacerdotal. Queda, con todo, moito que facer.

Outras pequenas cousas, pero moi ben feitas, foron as versións dos testos pras lecturas na Misa, feitas polo Profesor Vidán Torreira, que tamén fixo a versión do Cantar dos Cantares, con unha introducción do coengo da Metropolitana de Santiago M. I. Sr. Precedo.

Ningún feito reviste a importancia da aparición do *Misal galego*, a primeira versión que se fixo na lingua vernácula de Galicia, e que se rematou de imprimir na imprenta Moret da Cruña o 10 de setembro de 1968, festa de S. Pedro de Mezonzo, Bispo de Iria-Compostela e autor da “Salve Raíña”, tradución debida ao Profesor Manuel Vidán Torreira e os coengos da colexiata da Cruña

117 As edicións do Adro.- É de xusticia recordar eiquí que o señor Bispo de Ourense, Monseñor Temiño, foi un dos primeiros prelados da nosa Terra en autorizar a Misa dominical en galego, celebrada no lugar de mais afervoadada devoción, a capela do Santo Cristo da Catedral, confiando ao cabildo catedralicio a misión e a responsabilidade de sostela e alentalo dentro das mais puras liñas litúrxicas, contando coa intervención da Coral De Ruada, que aportou os novos e emotivos cantos. Tamén foi il o primeiro oferente, cos demás bispos galegos, nas honras fúnebres de don Ramon Otero Pedrayo, por quen sentía unha senceira admiración e cordial estima persoal. Somos testigo persoal de excepción do acollimento que prestou aos meus desexos e suxerencias de que don Ramón, pola súa siñificación relixiosa e galega, debía ser recibido nas naves da catedral, cuia beleza il tantas veces exaltou. Monseñor Temiño pronunciou asimismo en galego a oración fúnebre de Eduardo Blanco Amor.

Xosé Mourente Torres e Manuel Espiña Gamallo, co P. Isaac Alonso Estravís, da Orde do Cister.

Iste acontecemento litúrxico e literario afianzou ainda mais o desexo das xentes galegas de participar na Eucaristía e de recibir os Sacramentos na súa propia lingua. Non se poden esquecer as versións de Avelino Gomez Ledo, de Manuel Casado Nieto, do xa citado P. Isaac Alonso Estravís, e a do coñecido libro *Camino*, de Mons. Escribá de Romaní.

É gozoso ver como o renacer da Eirexa católica vai aparelado ao florecemento da nosa lingua neses mesmos eidos, con cantos relixiosos propios, como as homilías da Festa de S. Rosendo en Celanova, co seu himno respectivo feito polo poeta Santorum, ao que puxo música Manuel de Dios, noso compañeiro nista Casa.

Queira Deus aumentar o número e a calidade de istas manifestacións relixiosas, enraizándoas nos diversos estamentos sociaes e culturaes. Quedan, certamente, moitos camiños por percorrer, pero o noso pobo, na medida en que se fomenta, estimule e aguilloe a súa concencia comunal, e non perda endexamais as súas esencias características, e definitorias que foron o seu propio ser e xeito de entender e vivir a vida, nesa mesma medida se fortalecerá na estima de todas as manifestacións da súa cultura, da súa lingua e, en definitiva, da súa rexa e forte persoalidade. A obra de construción de unha nova Galicia –que será tanto mais nova canto mais se sinta orgullosa do seu pasado– é tarefa común, entranable, non patrimonio de ningún sector, porque Galicia é de todos. E penso que chegou a hora xusta e precisa de por mans a obra e de arrancar cara un futuro, que ten de ser farturento e creador, porque nise futuro todos estamos dispostos a poñer a nosa millor vontade e o noso mais apaixonado e sereo fervor.

Temos un tímido Real Decreto 1981/1979 do 20 do mes de Santiago, promulgado nas vísperas do Día da Patria Galega, que regula a incorporación da Lingua galega ao sistema educativo en Galicia, e unha Orde ministerial do 1º de agosto que desenrola o mentado Decreto. Certo que se atopan nas mentadas disposicións legais certas lagoas e certo tamén que non acadan taes regulacións oficiais as cumes que nos desexaríamos. Pero, hai que pensar tamén que a Administración central non lle he dado chegar mais aló do que chegou, nin Galicia ten a súa forza de presión necesaria pra unha maior amplitude das repetidas normas legaes; pero, tamén é ben sabido, que con tales instrumentos en mans de homes galegos, coa súa ben probada capacidade de finura xurídica e sutileza dialectica e interpretativa, algo que ben manexado fará posible a

realidade inmediata dos nosos desexos no campo educativo cara a nosa mocidade, que serán os homes de mañán, aos que nos temos a obriga de entregarlle, no ámbito cultural –parello e reflexo de entorno social– unha Galiza renacente e creadora ben superior a que nos mesmos recibimos. Nesta liña está artellada toda a nosa capacidade creadora e queremos vivir esta engaioladora e fascinante aventura coa ferramenta dos nosos mais centíficos saberes e tamén coa nosa capacidade de convocatoria, ao través do noso mais limpo e outo maxisterio.

Entendo que, na hora presente, o noso pobo fainos iste reto e non podemos facernos xordos a iste clamor unánime. No Ano Internacional do Neno, por vez primeira, despois de cinco séculos, os nenos galegos, a mocidade galega vam a recibir ensino da súa lingua, probas de carácter pedagóxico das manifestacións da súa literatura e da súa cultura xenuina, autóctona.

A POLÍTICA DA LINGUA

Ao longo de iste periplo histórico-lingüístico coidamos que quedou sobranceiramente suliñado un feito que é comenente reparar nil o tempo preciso, pra ir formulando certas consecuencias ou corolarios.

O primeiro ten de ser –matinamos– a ascensional toma de concencia do home galego perante a súa realidade lingüística. A actitude de Fr. Martín Sarmiento ten, según queda sinalado, un acentuado carácter pedagóxico, como corresponde coas liñas e rumbos da época da Ilustración que define o anxeio crítico do século XVIII. Aínda que somentes pousásemos os ollos nas páxinas do *Onomástico etimolóxico*, ben se ve que non é doado esgazar ista obra senlleira dos outros estudos pedagóxicos do eruditísimo monxe bieito. Percorrendo ise mesmo camiño, a *Gramática* de Saco e Arce, sin coutar a liña didáctica encetada por Fr. Martín, queda situada nun anxeio normativo, de ascendencia nebrixense, intentando fixar un idioma cuia renacementa está producíndose por obra e gracia do alento poético de Rosalía nos seus *Cantares* (1863), e intenta crear unha clara concencia cívica no home galego da estima e orgulo da súa fala. Por outra banda, representa o obrigado servicio que un humanista ten de prestar nas horas madrugueiras do Rexurdimento das suas letras. O terceiro intre, xa nos nosos días, o home galego superou vellos prexucios e complexos de inferioridade, como froito da fecunda sementeira de un longo século de cultivo literario de unha lingua garimosa gardada nos beizos do pobo campesiño e mariñeiro.

A realidade social da Galiza dos nosos días, pese a tantas erosións de axentes alleos e a desleigamentos internos, é de certo ben distinta da do ano 1868. A facies human da Galiza dos nosos días perdeu moitas notas coloristas, folclóricas, a paisaxe urbán e mesmamente a campesiña son, sin dúbida, fondamente distintas, mais temos de recoñecer que o que temos perdido en “tipismo” ou enxebrismo, témolo ganado sobranceiramente en concencia comunitaria, e identificación colectiva diante dos dereitos humanos i estima dos valores do espírito.

A lingua galega afianzouse nos estratos sociais galego-parlantes e conquistou outros eidos que lle viñan sendo indiferentes, cando non contrarios e opostos. Endexamais o galego se falou tanto i en ambientes tan diversos, incluso antagónicos, como nos nosos días.

A concenciación dos grupos mais directamente responsabilizados coa problemática da lingua, transfiríuse a outros sectores sociais opostos que hoxe lle prestan seu afervorado culto.

Todo isto lévanos a proclamar un principio de evidente certeza: a estima que o pobo sinte pola súa lingua propia está fundamente enraizado na plenitude de concencia da súa dignidade colectiva. Na medida en que a concencia do pobo se sensibiliza na defensa dos seus dereitos humanos, tanto persoas como colectivos, nesa mesma medida se identifica cos valores do espírito que de xeito mais radical acentua as súas características mais raciaes. Dito de outro xeito –e avanzando de unha vez pra sempre sobre o medo das verbas–, a exaltación da lingua propia, que é un feito cultural, é tamén, sen dúbida, o barómetro da concencia política que o pobo ten do seu feito diferencial, que tamén acada a súa expresión máis nítida na lingua propia. O recoñecimento de que o galego, o catalán e o eusquera son linguas oficiais está proclamada nos primeiros artigos da Constitución actual.

Sendo isto certo, dende a ribeira literaria podemos tomarlle o pulso a concencia política do noso pobo. A nosa tesis non sufrirá quebrantos coas incorreccións da lingua coloquial, porque sabemos que, no intre inicial, o que conta non é a perfección, senón a valente carraxe con que todo o pobo defende o tesouro mais prezado da súa tradición exactamente nos mesmos días en que se pon en camiño cara o seu futuro esperanzado.

Unha vegada mais estamos diante do fermoso binomio: lingua e sociedade.

Xa vai sendo hora de rematar iste longo parladoiro, cuio tema –despois de dous intentos persoas rexeitados– foime imposto garimosamente polo maxisterio do grande Patriarca das nosas Letras, don Ramón Otero Pedrayo, e que,

por fidelidade e homaxe a íl, eu trouxen hoxe eiquí a Academia nista hora de encrucillada da historia e da cultura galegas.

Iste noso discurso académico non é unha peza ocasional feita pra cumprir un rito protocolario e ate cáseque litúrxico. Na sua modestia matina ser un alegato a prol do dramático vivir histórico de unha lingua somentes falada, e por iso mesmo aldraxada polas clases sociaes poderosas e burguesas, amorosamente conservada, como roupa antiga, no fondo das vellas arcas da alma do noso pobo, probe e xeneroso.

Ao longo das suas espesas páxinas latexa unha tesis exposta more escolástico –como o pide a solemnidade diste acto– na que nos propuxemos demostrar a radical inutilidade das forzas desatadas pra levar a termo a morte da nosa lingua. Si de certo reparamos que a lingua amosa a faciana mais nídia de calquer pobo, por forza temos que rematar pensando que a lingua como a alma mesma, tamén ten de ser inmorrente. A proba témola en que cando, traxicamente, un pobo perdeu a sua lingua, xa fai tempo que ise pobo ten morto. E mórrese xa no mesmo intre en que se perdéu a concencia da propia estima que radica esencialmente na lingua.

Foi pensado, pois, pra chegar ao *quod erat demonstrandum*, que no decurso das longas noites do silencio literario, a lingua, instrumento artístico, as millores mentes dos nosos intelectuales viviron as suas duras angueiras tendo fe na supervivencia da lingua galega. A lingua foi defendida polo pobo e polos poetas. Agora atopámola dignificada, con raíces cda vegada mais fondas. Na medida en que medra a concencia do noso pobo como comunidade con fe nos seus propios e gloriosos destinos.

Foi escrito por un home vello, madurecido nas ledas e faiscentes angueiras da galeguidade, coa fe posta no seu futuro inmediato por obra e gracia da mocidade.

Son válidas eiquí aquelas verbas que André Beaunier empregaba pra falar do bretón. Bretaña acordou do sono que a rendera, como renden a nosa Galicia, como renderá outras moitas rexións que agora danse conta do que foron, do que son e do que deben de ser. Encomenzan por ensalzar a sua fala sacándoa do lar onde estaba agachada, asoballada por outra estrana que quería dominala, e neste traballo con grande sorte emprendido, levan adiantado moito: é a primeira pedra que se bota no camiño das reivindicacións. As verbas de André Beaunier son istas: “É unha cousa extrana e maravilhosa ese vestixio herdado e milenario, ista lingua que subsiste, a pesar de todo, ao longo dos séculos, que sofre os asaltos das invasións e das civilizacións, e aínda recuado niste pequeno

corruncho da terra Ocidental, vive, testemuña de un outro tempo misterioso e patético”.

E remata: “A historia de unha raza está toda enteira na sua lingua”.

Cousa semellante ten dito Castelao: “Se aínda somos galegos, é por obra e gracia do idioma”.

Por iso, señores Académicos, a lingua foi, é e seguirá sendo a nosa millor bandeira, o noso mais brillante escudo.

Moitas gracias.

Teño dito.

Resposta do excelentísimo señor don
Xosé Filgueira Valverde

Señores académicos:

Fai pouco, na investidura dun ilustre compañeiro, o Dr. Casimiro Torres, escomenzaba eu as miñas verbas de benvinda evocando os xeitos moi diversos da emoción que responde a un destes discursos de ingreso; que non é o mesmo adiantarse a recibir a un mestre que a un discípulo, a un colabourador ou a un admirado amigo, pois as verbas responden tamén a moi variadas vivencias. Confiádesme hoxe este honroso mandado de responder a Xulio Francisco Ogando Vázquez que, en días xa lonxanos, foi alumno e foi adxunto meu. Outro sentimento couda a miña fala: penso no que a voz potente de aquel verdadeiro mestre e guía de todos nós, que foi don Ramón Otero Pedrayo, faría resoar neste Paraninfo do Instituto que leva o seu nome. Ogando ven proseguir a súa laboría na dirección e acadou o privilexio de ser agarimado por él, mesmo como un fillo. Fora despois desinado para dar esta resposta outro ourensán sobranceiro, o que foi admirado Presidente da Corporación, Sebastián Martínez Risco, que nos houbera aloumiñado co don do seu requintado estilo, da súa lírica inspiración e dos seus saberes xurídicos. Como compañeiros houbéranlle adicado o ritual saúdo Ferro Couselo ou Taboada Chivite, tamén roubados de entre nós pola “traidora saña” da morte, que prefire aos mellores... Síntome cativo e probe pra falar en lugar deles. Quixera decir algo do moito e bo que eles houberan dito e tal e como sabían facelo. Maxinádeo vós, entre saudosas lembranzas.

Saudarían eles no novo membro numerario –Ogando Vázquez é correspondente dende o 1945– ao humanista, ao xurista, ao historiador das letras e das artes, e, por riba de todo, ao gran galego.

Cando iniciou os seus estudos no Instituto tiña xa unha circia formación crásica, lograda á soma das nobres pedras de San Martiño Pinario e unha fonda conciencia galega, herdo familiar no que tivo boa parte un enxebre crego da rolda do noso *Logos*, Vázquez Ogando. Cursou Filosofía e Letras na “alma mater” galega levando matrícula de honor en cantas asinaturas foi examinado e o Premio Extraordinario na Licenciatura, e, anque cursara tamén Dereito, tivo

tempo e azos pra os trafegos do “Seminario de Estudos Galegos” nos eidos da cultura. Era un mozo gabexeiro que, a par de Vidalíño, dos Ramos, de Brañas e de illa, non perdía xeira catalogadora, con leda vontade de axuda ao traballo común. Rematada a guerra, inicia, no 1939, carón meu, a súa carreira docente ensinando no liceo pontevedrés no intre en que escomenzaban a rexurdir as nosas letras. Alí intervén nos cursos abertos que se orgaizan nos anos 1940 e 1941, publica os primeiros traballos, laboura nas revistas e anima as conversas literarias. Gaña no 1943 a cátedra de Lengua e Literatura de Lugo e, tras dun breve paso polo Instituto de Astorga, asenta en Ourense onde ocupa dende 1966 a Dirección que honróu, en anos dinos de lembranza, o seu mestre Otero Pedrayo, verbo e lus desta vosa cidade sempre devanceira nas xeiras da cultura.

Alí onde estivo, Ogando Vázquez deixou o xurdio ronsel do seu labourar e a semente da súa galeguidade. Exposicións bibliográficas como as de Lugo (1945) e Ourense (1972), boletíns de investigación, centos de conferencias... pregoan a súa tarefa. E sobre todo, os discipros que tanto aproveitan dos seus saberes.

O tributo de Ogando á investigación percorre tres camiños: o da bibliografía, o da historia, o da literatura.

No primeiro son ben merecentes de alaudos os catálogos das mostras do libro, as investigacións sobre a biblioteca dun crego mindoniense do XVI; e moitas recensións de publicacións galegas. Traballos feitos con rigor e sen releer tempo a unha laboría espiñenta i escura. Outra das liñas preferidas é a do estudo sobre a vida e a obra dos nosos grandes xuristas. Nél veñen axuntarse o caudal humanístico e a preparación do letrado, pois Ogando non é somentes un Licenciado en Dereito –fixo toda a carreira nun ano, o 1949– senón un Abogado, en exercicio, dos Colexios de Ourense, da Cruña e de León, maxistrado suplente e membro eleito da Academia de Jurisprudencia de Galicia. Nesta segunda carreira atopou unha evasión e un arrequecimento da súa personalidade humán e cultural. Os éxitos que como letrado tivo, foron froito do seu sentimento de xusticia e da súa preparación xurídica. Ao servizo do home sometido ao proceso penal, puxo a súa condición de brillante e convincente orador.

As súas investigacións no terreo xurídico levárono a dictar fermosas i eruditas leccións na Univesidade a Distancia, centro de Pontevedra, e no Departamento do Prof. Francisco Puy, nos seus seminarios de investigación do pensamento dos xuristas galegos. Dende Alvaro Pelagio (1941) a Salgado de Somoza (1974), pasando por Alvaro Cadaval (1975), Gaspar Rodríguez (1969)

e García de Ovalle (1953)... podemos penetrar con Ogando nese terreo deica agora pouco decruado da ciencia galega. A partir destas dúas liñas ides atopar entre as súas monografías temas de historia: “Notas sobre la Historia Compostelana” (1943); “Cartas inéditas del P. Flórez” (1944); sobre arte, “La custodia de Arfe de Santiago” (1973), ou sobre literatura, entre elas o fino inquérito do senso crasicista no “Rexistro” dos feitos de Gelmírez (1943) e os temas decimonónicos como os artigos sobre Navarro Villoslada (1949) e a Pardo Bazán (1948). Axuntóu e comentóu as “Leiras no Adro” de Castelao, e prologóu libros do P. Atanasio López, de Chao Espina, García Carballeda e Dora Vázquez.

Non é mester falar nesta Casa do Catedrático, nin da súa sabencia, nin do seu fondo sentido de responsabilidade na profesión; coñézoas eu ben dende a súa mocidade, e das que os seus compañeiros eiquí presentes poden dar testemuña ao igual que a grea inmensa de discípulos, cuio roteiro universitario él dirixiu aínda despóis da saída das aulas do Instituto.

Ogando caracterízase por dúas notas que definen a súa rexa personalidade: o compañerismo, a lealtade a ises vencellos que, na convivencia e na amizade, fixeron díl un magnífico colega, leal e valente, na defensa dos seus amigos, e tamén o respeitoso afecto que sempre profesóu aos seus vellos mestres.

Nunca fixo mención da súa condición de Director, él que con tanta tenacidade logróu que este vello Instituto seguise sendo un dos millares Centros docentes de Galicia.

O comprido estudo que o novo académico entrega neste intre á Corporación, e que todos vindes de gozar, é como unha dobre oferenda; de unha parte, á memoria de Bouza Brey, inesquecible compañeiro, que ven substituir, como él erudito e letrado, polígrafo, galego egrexio que soupo cantar e servir á Terra; da outra, a cantos como él souperon avencellar o seu esforzo ao rexurdimento do idioma galego. Tres datas-clave escolle no decorrer do seu recobramento, no século XVIII, no XIX e nos nosos días. A primeira cavilación a que nos leva é a do eslaiado, vagaroso andar, deste longo proceso. Abonda rememorar o abatimento en que caíra a lingua escrita e os cinco séculos de careza literaria pra comprender o esforzo de cantos viñeron a soerguela. Aínda máis, foi alongado pola ciclotimia da nosa historia, tema de tantas conversas de Cuevillas, porque entre nós, e somella rasgo común aos pobos dos fisterres atránticos, o esforzo ten o ir e vir das ondas e non o curso circio das estrelas.

Cabería coidar que ese asombroso adianto gramático-histórico de Sarmiento deixase un rego achegado e non soio os ecos axiña acalados de Sobreira e de Cornide; que o esforzo de Saco y Arce e os filólogos do seu tempo espertaran

todo un acervo inmediato de estudos léxicos e morfolóxicos do galego; que o pulo do “Logos” e da “Deus fratresque Gallaeciae” coutara asomade os rumbos alleeiros; mais... os froitos, de perto, foron ben curtos e longas as esperas.

Foi mester chegar aos tempos de agora pra que no terreo pedagóxico (Cossío, Galindo, Filgueira-Iglesias) e no filolóxico (Piel, Pensado) se encare, en todo o seu vigor, cos avances do autor do *Onomástico* que Ogando sabe ollar e desentrañar con certa acuidade. Pon no seu discurso diante nós un Sarmiento enteiro, total, non fragmentado en dicotomías especializadoras. E vemos cómo sabía discernir que os feitos históricos que determinan o menoscabo e a ruina do pobo galego son os mesmos que fan caír a fala no escuro “sheol” dos séculos de silencio: ausencia dos nobres, presenza de alleos nos postos de mando, descoñecemento da realidade social, trunfo dos desleigados, imperio dos leguleyos.

Asómbrannos hoxe as arriscadas intuicións de Sarmiento, en loita contra mestos prexucios e pechadas ñorancias. Non era soio a cencia a que o empreaba. Latexa en toda a súa obra un fondo amor que enfortece e guía.

O segundo panel do tríptico que Ogando soupo presentarnos ven adicado á primeira gramática centífica do galego. Cen anos median antre o *Onomástico* de Sarmiento e o libro de Saco y Arce; tanto demorou en xemolar a semente do sabio monxe.

En dúas décadas do XIX, nos anos que median antre o 1860 e o 1880, Galicia ponse en camiño de atopar de novo o seu ser e de abrir rumbos ao porvir. Son os anos en que, con Rosalía, esperta a lírica na invención dos *Cantares* e no fondo ollar das *Follas Novas*, en que Murguía vai á procura da nosa concencia histórica, en que se demanda e logra moito no ben público. Galicia ten xa unha prensa propia e brillante e xurden editores: Compañel, Chao e Soto Freire. De este bibliófilo e home de iniciativas decía Cotarelo que fora o noso Fermín Didot. A correspondencia con Fort e con Laverde Ruiz amóstranos o programa que se trazara pra o soerguemento da cultura galega e que, en boa parte, chegou a realizar. Pra él puido contar con Saco e Arce. Do mesmo xeito que Risco deseñara o seu perfil psicosomático, temos agora nas páxinas de Ogando a súa sembranza biográfica que prepara unha primeira valoración do que ven sinificar a súa obra, na filoloxía galega e na consideración social da fala.

O terceiro panel do tríptico é xa un cadro da vida cultural contemporánea. Ogando refireo non somentes como testigo, senón co vigor do que foi tamén actante. E o camiño –longo e angurioso– da fala galega pra voltar a ser expresión do prego oficial, litúrxico, da Eirexa, da que fora desbotado, anque

pervivía nas oracións inxenuas do pobo. E sinificativa a paradoxa de que foran egrexios ecresiásticos que centran os tres cadros os homes que máis fixeran por revivir unha lingua, desleixada polo estamento que máis interés puxo en todas partes na defensa da expresión peculiar. Sustituída nas pregas e na predicación, prohibida feramente en colexios e seminarios, tida por noxenta e por indina, atopou barreiras onde podía agardar un quente e garimoso niño.

Vivíu carón noso Ogando Vázquez a impresión das estampañas cas “oracións da mañán” costeadas por Lousada Diéguez e do “Viacrucis” co dibuxo de Castelao, as versións evanxélicas que se facían na miña casa con Igrexas Vilarelle; correxiu o “oficio dos difuntos”; repartiu os primeiros recordatorios, redactados por Álvaro das Casas; puido escoitar pola radio o “Sermón das Sete Palabras” de Pedret Casado na hora de aquela “Labor Gallega” en que nos presidía García Vidal, entregou os seus primeiros artigos pra o xurdio intento, tan aberto e tan afincado no sentir da Eirexa e no espírito galego que foi o “Logos”, bautizado por Amor Ruibal. E cicáis, non o sei, estivese connosco o día en que se rezou por primeira vez púbricamente no mosteiro de Poio ou na eirexa da Universidade en Santiago. Beiras lembra que unha velliña que escoitou aquelas oracións en galego que lle chegaban ao fondo do corazón botouse a chorar e díxolle, fiducial:

–Ai señor, que cousa preciosa, él... non lle será pecado?

Somentes á luz de feitos como éste poderemos comprender cánto sinificaron as precursións de Lago González; a decisión do chorado Cardeal Quiroga Palacios, as homilías de Souto Vizoso, as pastorales de Suquía, Araúxo e Cerviño, o Concilio Galego e aquel funeral inesquecible de Don Ramón, en que tódolos bispos da nosa Terra pregaron –por él, con él– na fala das nais e dos probes. Alí estaba, axuntándonos a todos, Xulio Francisco Ogando Vázquez, que rinde hoxe un novo tributo ao grande mestre que encetou a súa proposta académica, facendo pra nós o discurso que él quixo que fixera. Non está eiquí pra louvalo. No seu posto estamos “nos”, neste Ourense tan seu, nesta sala que escoitou as súas mellores verbas, nesta Corporación que tanto quixo e honrou, xuntos, a carón do seu amigo, do seu discripro, do noso novo compañeiro académico, xunguidos pola súa inesquecible lembranza.

Teño dito.

Índice

DISCURSO DO ILUSTRÍSIMO SEÑOR DON XULIO FRANCISCO OGANDO VÁZQUEZ	7
1768 - O <i>ONOMASTICO</i> DE FR. MARTIN SARMIENTO	17
1868 - A <i>GRAMÁTICA</i> DE SACO E ARCE	67
1968 - O GALEGO NA LITURXIA	91
RESPOSTA DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON XOSÉ FILGUEIRA VALVERDE	101

Real Academia Galega

Rúa Tabernas, 11

15001 A Coruña

Tlf. 981 207 308

Fax 981 216 467

secretaria@academia.gal

www.academia.gal

REAL ACADEMIA GALEGA

